

**DOMINIKA PACHOLSKA
TADEUSZ WOJCIECHOWSKI**

Nadużywanie substancji psychoaktywnych a proces radykalizacji

Abstrakt

Dotychczasowe badania nad radykalizacją wskazują, że proces ten jest rezultatem kumulacji czynników, które generują podatność danej osoby na narracje ekstremistyczne. Autorzy artykułu przeanalizowali biografie sprawców ataków terrorystycznych i z uwagi na często pojawiające się w nich informacje na temat nadużywania przez zamachowców różnych używek podjęli próbę podsumowania dostępnej wiedzy o zależnościach między uzależnieniem od substancji psychoaktywnych a radykalizacją. Mimo że nie stwierdzono istnienia prostego związku przyczynowo-skutkowego między uzależnieniami a radykalizacją, to skutki uzależnień częściowo pokrywają się z zidentyfikowanymi podatnościami na narracje ekstremistyczne. W kompleksowym podejściu do prewencji terrorystycznej powinno się zatem uwzględniać to, że uzależnienia mogą przyczyniać się do zwiększania podatności niektórych osób na radykalizację prowadzącą do terroryzmu.

Słowa kluczowe:

radykalizacja,
ekstremizm,
terroryzm,
substancje
psychoaktywne,
używki,
alkohol,
narkotyki,
podatność,
prewencja

Anders Behring Breivik, 32-letni Norweg, 22 lipca 2011 r. podczas ataków w Oslo i na wyspie Utøya zabił 77 osób. Anis Amri, 24-letni Tunezyjczyk, 19 grudnia 2016 r. wjechał ciężarówką na teren jarmarku bożonarodzeniowego w Berlinie i pozbawił życia 12 osób. Alexandre Bissonnette, 27-letni Kanadyjczyk, 29 stycznia 2017 r. zastrzelił 6 osób w meczecie w Québecu. Safiyya Amira Shaikh, 37-letnia Brytyjka, w lipcu 2020 r. została skazana na karę dożywotniego więzienia za próbę przeprowadzenia zamachu bombowego w katedrze św. Pawła w Londynie. Co łączy wymienione osoby poza tym, że się zradykalizowały i można nazwać je terrorystami? Ich pochodzenie, historie życia, psychologiczne i społeczne podłoża radykalizacji, a także motywacje do popełnienia przestępstwa przy użyciu przemocy wydają się zupełnie różne. Czynnikiem wspólnym okazuje się korzystanie z substancji psychoaktywnych.

W doniesieniach medialnych alkohol i narkotyki często są łączone z terroryzmem. Obok sugestii dotyczących wyznania i pochodzenia etnicznego, chorób i zaburzeń psychicznych jest to jedno z najpowszechniejszych skojarzeń na temat sprawcy czy sprawców zamachów terrorystycznych. Szkodliwe stereotypy są utrwalane zarówno przez media tradycyjne, jak i internautów. Gdy brakuje sprawdzonych informacji o sprawcy, w komentarzach wygłaszanych w pierwszych godzinach po ataku nieradko pojawiają się sugestie, że za atak odpowiada muzułmanin, osoba chora psychicznie lub będąca pod wpływem substancji psychoaktywnych. Źródeł ostatnich dwóch stereotypów powielanych przez europejskie media należy szukać w mechanizmach psychologicznych. Jak wskazuje amerykański badacz Nour Kteily¹, gdy czyn popełnia osoba wywodząca się z grupy, z którą się utożsamiamy, mamy tendencję do dystansowania się wobec jego sprawcy i wyjaśniania jego motywacji przez przypisywanie mu niepoczytalności².

Zażywanie substancji psychoaktywnych jest najczęściej przedstawiane jako okoliczność ograniczająca poczytalność lub znosząca motywację ideologiczną zamachowca. Terrorysty są w ten sposób zrównywani z pospolitymi przestępcami, a ich czyny – bagatelizowane. Funkcjonowanie

¹ M. Noor i in., *'Terrorist' or 'mentally ill': motivated biases rooted in partisanship shape attributions about violent actors*, „Social Psychological and Personality Science” 2019, t. 10, nr 4, s. 485–493.

² „New York Times” starał się wykazać związku Andersa Breivika z Al-Ka'idą nawet po tym, gdy został on zatrzymany przez służby. Zob. G. Terzis, *Media Stereotypes of Terrorism*, w: *Exchanging Terrorism Oxygen for Media Airwaves: The Age of Terroredia*, M. Eid (red.), Ottawa 2014, s. 101.

takich stereotypów może prowadzić między innymi do lekceważenia potencjalnego zagrożenia ze strony osób, które nadużywają substancji psychoaktywnych bądź handlują nimi. Przykładem może być historia Amriego. Niemieckie służby usunęły go z listy osób monitorowanych ze względu na możliwość stworzenia zagrożenia o charakterze terrorystycznym między innymi dlatego, że jego silne uzależnienie od narkotyków i zaangażowanie w handel nimi wydawały się sprzeczne z informacjami o jego przywiązaniu do ideologii Państwa Islamskiego³.

Przyczynkiem do powstania niniejszego tekstu było seminarium eksperckie zorganizowane przez Centrum Studiów i Edukacji na rzecz Bezpieczeństwa Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Centrum Prewencji Terrorystycznej Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego (CPT ABW)⁴ przeznaczone dla kadr instytucji w Polsce zajmujących się leczeniem i terapią uzależnień. Podczas tego spotkania starano się wskazać, w jaki sposób uzależnienia od substancji psychoaktywnych wpływają na radykalizację, oraz zainicjować dyskusję na temat roli ośrodków leczenia i terapii uzależnień w rozpoznawaniu tego zjawiska i przeciwdziałaniu mu.

Zgodnie z definicją przyjętą przez CPT ABW radykalizację należy rozumieć jako złożony proces przyjmowania konfrontacyjnych postaw wobec osób postrzeganych jako odmienne lub wrogie, który obejmuje akceptację przemocy i może prowadzić do jej użycia. Wpływa na niego wiele czynników (indywidualnych oraz społecznych), których kombinacja może generować zwiększoną podatność danej osoby na radykalizację pod wpływem ideologii ekstremistycznych. W literaturze przedmiotu wśród czynników indywidualnych często wymienia się między innymi: poczucie krzywdy i niesprawiedliwości, doświadczanie stygmatyzacji, poczucie braku stabilności i niepewności, wczesne doświadczenie opuszczenia, izolację, depryzację emocjonalną, skłonność do przemocy⁵. Wśród czynników społecznych, kontekstualizujących indywidualne doświadczenie, wskazuje się

³ R. Basra, *Drugs and Terrorism: The Overlaps in Europe*, ICSR Team, 26 XI 2019 r., <https://icsr.info/2019/11/26/drugs-and-terrorism-the-overlaps-in-europe/>, s. 26 [dostęp: 18 VIII 2022].

⁴ Jednostka organizacyjna ABW powołana w 2018 r.

⁵ S. Sieckelink, A. Gielen, *Protective and promotive factors building resilience against violent radicalisation*, Radicalisation Awareness Network, kwiecień 2018 r., https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/en?file=2020-09/ran_paper_protective_factors_042018_en.pdf, s. 2 [dostęp: 18 VIII 2022]; D. PISOIU, A. ZICK, F. SROWIG, *Factors of Individual Radicalization into Extremism, Violence and Terror – the German Contribution in a Context*, „International Journal of Conflict and Violence” 2020, t. 14, nr 2, <https://www.ijcv.org/index.php/ijcv/article/view/3803>, s. 2–5 [dostęp: 18 VIII 2022].

między innymi: dyskryminację, autorytarny system władzy, konflikty zbrojne, polaryzację społeczną, wyzwania związane z rozwojem nowych technologii⁶. Równolegle na radykalizację wpływają czynniki wynikające ze sposobu funkcjonowania środowisk i narracji ekstremistycznych, które mogą wydawać się niektórym osobom atrakcyjne i rezonować z ich osobistymi doświadczeniami. Wśród nich można wymienić: poczucie wspólnoty, obecność silnych autorytetów, jednoznaczny system wartości i jasne wskazywanie winnych (wrogiej grupy)⁷. Należy zaznaczyć, że żaden pojedynczy czynnik nie wyjaśnia, dlaczego niektórzy są bardziej podatni na radykalizację, a inni mniej. Podobnie obecność w życiu danej osoby wielu sprzyjających czynników nie determinuje jej zaangażowania się w ekstremizm.

Przedstawione rozumienie radykalizacji jest istotne w kontekście odniesienia się do problemu uzależnień od substancji psychoaktywnych z perspektywy możliwości generowania przez tę chorobę zwiększonej podatności na radykalizację. W niniejszym artykule przyjęto dwie hipotezy. Po pierwsze, uzależnienie bądź nadużywanie substancji psychoaktywnych przez daną osobę lub przez osoby w jej najbliższym otoczeniu może stanowić czynnik ryzyka sprzyjający radykalizacji. Po drugie, charakterystyka środowisk i narracji ekstremistycznych może wydawać się atrakcyjna osobom borykającym się z uzależnieniem od substancji psychoaktywnych.

Na potrzeby niniejszego artykułu wykorzystano definicję środków psychoaktywnych przyjętą przez Krajowe Centrum Przeciwdziałania Uzależnieniom (wcześniej Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii)⁸. Substancje, które zostały uwzględnione, to między innymi:

⁶ J. Reiter, B. Doosje, A.R. Fedds, *Radicalization and Deradicalization: A qualitative analysis of parallels in relevant risk factors and trigger factors*, 2021 r., s. 2, 12, 49–50, <https://psyarxiv.com/yne3v/> [dostęp: 27 XII 2022]; Y. Litmanovitz i in., *What are the social, economic, psychological and environmental risk factors that lead to radicalization and recruitment to terrorism?*, The Campbell Collaboration, 2017 r., https://campbellcollaboration.org/media/k2/attachments/CCJG_Litmanovitz_Title.pdf, s. 12 [dostęp: 18 VIII 2022].

⁷ L.E. Lynch, K.V. Mason, N. Rodriguez, *Radicalization and Violent Extremism: Lessons Learned from Canada, the U.K. and the U.S.*, National Institute of Justice, 2015 r., <https://nij.ojp.gov/library/publications/radicalization-and-violent-extremism-lessons-learned-canada-uk-and-us-meeting>, s. 5 [dostęp: 18 VIII 2022].

⁸ Przyjęto, że środki psychoaktywne to substancje, które: „wpływają na centralny układ nerwowy; są przyjmowane w celu doznania przyjemności, zmiany świadomości, uzyskania określonego nastroju, przeżycia ekstremalnych doznań; wpływają na organizm człowieka, powodując w różnym stopniu zmiany psychiczne (np. euforie, zmieniony odbiór rzeczywistości, iluzje, omamy, zaburzenia pamięci) oraz fizyczne (np. wzrost ciśnienia krwi,

- alkohol, opiaty i leki uspokajające (mają głównie działanie rozluźniające, uspokajające, nasenne),
- kanabinoły i inne substancje halucynogenne, lotne rozpuszczalniki (wywołują m.in. euforię, omamy, urojenia),
- kokaina i inne substancje stymulujące (mają działanie pobudzające, podwyższają nastrój)⁹.

Nieliczne dotychczas badania nad wpływem uzależnienia od substancji psychoaktywnych na radykalizację nie dały jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o charakter tych zależności. Część badaczy wskazuje na niedostępność danych i niepełną diagnostykę (zarówno wśród sprawców ataków terrorystycznych, jak i w ogóle społeczeństwa)¹⁰. Wiele z opisanych wcześniej czynników radykalizacji jest jednocześnie wskazywanych jako skutek długotrwałego nadużywania substancji psychoaktywnych. Niniejszy artykuł jest próbą podsumowania dostępnej wiedzy w tym zakresie oraz wskazania kierunków dalszych badań nad wpływem uzależnień na radykalizację.

Na podstawie analizy dostępnej literatury oraz wstępnej kwerendy biografii kilkudziesięciu sprawców ataków terrorystycznych i osób zradykalizowanych w Europie, Ameryce Północnej, Australii i Nowej Zelandii wyznaczono trzy obszary korelacji między uzależnieniem od substancji psychoaktywnych a radykalizacją. Na początku został omówiony nie tylko problem istnienia uzależnień wśród osób radykalizujących się, lecz także to, w jaki sposób uzależnienia w najbliższej rodzinie (zwłaszcza będące doświadczeniem z dzieciństwa) mogą tworzyć podatność na radykalizację. Następnie przedstawiono zagadnienie wpływu uzależnień od alkoholu i substancji psychoaktywnych na radykalizację prowadzącą do terroryzmu lub brutalnego ekstremizmu, jak również stosunek organizacji terrorystycznych i ekstremistycznych do używek oraz potencjalną podatność osób uzależnionych od alkoholu i narkotyków na propagandę i werbunek do tego rodzaju grup. W dalszej części artykułu zostało omówione zjawisko

przyspieszenie tętna, pobudzenie); przewlekłe przyjmowane mogą prowadzić do uzależnienia, które często nazywane też jest narkomanią czy toksykomanią; mają pochodzenie naturalne lub syntetyczne”. Zob. *Narkotyki*, Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, 25 X 2010 r., <https://www.kbpn.gov.pl/portal?id=112184> [dostęp: 18 VIII 2022].

⁹ Tamże.

¹⁰ P. Gill, E. Corner, *There and back again: the study of mental disorder and terrorist involvement*, „American Psychologist” 2017, t. 72, nr 3, s. 231–241; B. Misiak i in., *A systematic review on the relationship between mental health, radicalization and mass violence*, „European Psychiatry” 2019, t. 56, nr 1, s. 51–59; W. Weenink, *Behavioral Problems and Disorders among Radicals in Police Files*, „Perspectives on Terrorism” 2005, t. 9, nr 2, s. 17.

zażywania środków psychoaktywnych przez sprawców zamachów terrorystycznych tuż przed dokonaniem aktu przemocy.

Literatura i badania

Wpływ uzależnień od substancji psychoaktywnych na radykalizację był analizowany przez nielicznych badaczy zajmujących się zjawiskami ekstremizmu i terroryzmu. Wśród prac podejmujących tę tematykę należy wymienić opracowania Radicalisation Awareness Network (RAN). Jednym z nich jest *Substance use and violent extremism*¹¹ autorstwa Lotty Carlsson, które jest najbardziej kompleksową próbą opisaną zależności między nadużywaniem alkoholu i narkotyków a radykalizacją. Tę tematykę porusza również raport RAN pt. *Multi-problem target group: the influence of mental health disorders and substance abuse on Exit work*¹², dotyczący wpływu zaburzeń psychicznych i nadużywania substancji psychoaktywnych przez osoby zradykalizowane na efektywność programów deradykalizacyjnych.

W raporcie The International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence (ICSR) pt. *Drugs and Terrorism: The Overlaps in Europe* z 2019 r.¹³ przeanalizowano z kolei powiązania między terroryzmem a handlem narkotykami w Unii Europejskiej w latach 2012–2017. Zawiera on wniosek, że nie można mówić o systemowym charakterze tego typu zależności. Autorzy zasygnalizowali jednocześnie, że pewne relacje osobowe między środowiskami handlarzy narkotyków a środowiskami ekstremistycznymi zaistniały w przypadku sprawców ataków, których podłożem był ekstremizm islamistyczny, oraz paramilitarnych grup w Irlandii Północnej.

Wśród badań nad wpływem substancji psychoaktywnych na radykalizację prowadzącą do terroryzmu w Europie szczególne miejsce zajmuje

¹¹ L. Carlsson, *Substance use and violent extremism*, Radicalisation Awareness Network, 2021 r., https://home-affairs.ec.europa.eu/whats-new/publications/substance-use-and-violent-extremism_en, s. 5 [dostęp: 18 VIII 2022].

¹² *Multi-problem target group: the influence of mental health disorders and substance abuse on Exit work*, Radicalisation Awareness Network, 2018 r., https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2019-03/exit_hsc_paper_joint_meeting_vienna_07112018_en.pdf [dostęp: 18 VIII 2022].

¹³ R. Basra, *Drugs and Terrorism: The Overlaps in Europe...*

obszerna publikacja Lewisa Herringtona pt. *Understanding Islamist Terrorism in Europe: Drugs, Jihad and the Pursuit of Martyrdom* wydana w 2022 r. Autor analizuje w niej życiorysy 80 sprawców 48 terrorystycznych zamachów samobójczych o podłożu islamistycznym przeprowadzonych w Europie w latach 2001–2018. Podaje, że 74 proc. zamachowców jeszcze przed radykalizacją miało problemy z nadużywaniem narkotyków¹⁴.

Zainab Al-Attar w artykule *Severe Mental Disorder and Terrorism: When Psychosis, PTSD and Addictions Become a Vulnerability* analizowała, jakie aspekty wybranych zaburzeń, tj. psychozy, zespołu stresu pourazowego (ang. *posttraumatic stress disorder*, PTSD), i uzależnień mogą generować zwiększoną podatność na radykalizację¹⁵. Z kolei grupa badaczy związanych z ośrodkiem The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START) przeprowadziła wywiady biograficzne z 44 byłymi członkami ruchu białych suprematystów w 15 stanach w USA. W badaniu dostrzeżono, że nadużywanie substancji psychoaktywnych, zarówno przez członków rodziny, jak i przez samych ekstremistów, jest często odnotowywanym elementem biograficznym¹⁶. Do analogicznych wniosków doszli badacze pod kierunkiem Stevena Windischa, którzy przeprowadzili wywiady w grupie 91 byłych ekstremistów z USA i Kanady¹⁷. Ryan A. Brown i współautorzy wskazali w swojej publikacji liczne podobieństwa między procesami neuronowymi, psychologicznymi i społecznymi prowadzącymi do uzależnienia od substancji psychoaktywnych a tymi, które prowadzą do radykalizacji. W związku z tym postanowili zbadać, w jakim stopniu doświadczenia instytucjonalne w dziedzinie zdrowia publicznego mogą zostać wykorzystane do przeciwdziałania i zwalczania radykalizacji. W prewencji zarówno uzależnień, jak i radykalizacji skuteczność koreluje

¹⁴ L. Herrington, *Understanding Islamist Terrorism in Europe. Drugs, Jihad and the Pursuit of Martyrdom*, London 2022, s. 4.

¹⁵ Z. Al-Attar, *Severe Mental Disorder and Terrorism: When Psychosis, PTSD and Addictions Become a Vulnerability*, „The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology” 2020, t. 31, nr 6, s. 965.

¹⁶ P. Simi i in., *Trauma as a precursor to violent extremism*, The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, kwiecień 2015 r., <https://www.start.umd.edu/publication/trauma-precursor-violent-extremism> [dostęp: 18 VIII 2022].

¹⁷ S. Windisch i in., *Measuring the Extent and Nature of Adverse Childhood Experiences (ACE) among Former White Supremacists*, „Terrorism and Political Violence” 2020, t. 34, nr 6, s. 8, https://www.researchgate.net/publication/342052130_Measuring_the_Extent_and_Nature_of_Adverse_Childhood_Experiences_ACE_among_Former_White_Supremacists [dostęp: 18 VIII 2022].

z wczesnym rozpoznaniem problemu oraz wczesnym wdrożeniem działań interwencyjnych. Efektywne programy leczenia uzależnień obejmują wsparcie medyczne, psychologiczne i ekonomiczne oraz zachęcanie do rozbudowywania kontaktów w nowych środowiskach. Analogiczne działania są sugerowane w przypadku pracy z osobami wychodzącymi ze środowisk ekstremistycznych¹⁸.

Uzależnienia od substancji psychoaktywnych wśród członków rodziny i ich wpływ na osobę radykalizującą się

Jakkolwiek wiele badań nad radykalizacją wskazuje, że traumatyczne doświadczenia w dzieciństwie są jednym z istotnych czynników sprzyjających radykalizacji, stosunkowo niewiele z nich zostało poświęconych szczegółowej analizie zdarzeń, które przyczyniły się do pojawienia się traumy¹⁹. Na podstawie dostępnej literatury można przyjąć, że traumatyczne doświadczenia sprzyjające powstaniu podatności na radykalizację mogą obejmować również dorastanie w środowisku dotkniętym uzależnieniami. Powyższa teza znajduje odzwierciedlenie w statystykach. We wspomnianych już wywiadach przeprowadzonych z 44 byłymi członkami grup ekstremistycznych odnotowano nadużywanie substancji psychoaktywnych wśród członków rodziny 49 proc. ankietowanych. W innym badaniu, obejmującym 91 byłych białych suprematystów, odsetek ten wyniósł 66 proc.²⁰ Jednocześnie około połowa badanych doświadczyła przemocy fizycznej i emocjonalnej oraz

¹⁸ R.A. Brown, R. Rajeev, T.C. Helmus, *What Prevention and Treatment of Substance Use Disorder Can Tell Us About Addressing Violent Extremism*, RAND Corporation, 2022 r., <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA1071-1.html> [dostęp: 18 VIII 2022].

¹⁹ P. Simi i in., *Trauma as a precursor to violent extremism*, The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START), kwiecień 2015 r., <https://www.start.umd.edu/publication/trauma-precursor-violent-extremism> [dostęp: 18 VIII 2022]; M. Vergani i in., *The three Ps of radicalisation: Push, pull and personal. A systematic scoping review of the scientific evidence about radicalisation into violent extremism*, „Studies in Conflict and Terrorism” 2018, t. 43, nr 10, https://www.researchgate.net/publication/326585283_The_3_Ps_of_radicalisation_push_pull_and_personal_A_systematic_scoping_review_of_the_scientific_evidence_about_radicalisation_into_violent_extremism, s. 13–14 [dostęp: 27 XII 2022]; The Center for the Study of Trauma and Radicalization, <https://thecstr.org/mission> [dostęp: 18 VIII 2022].

²⁰ S. Windisch i in., *Measuring the Extent...*, s. 8.

czuła się opuszczona²¹. Zespół kierowany przez Browna przeprowadził badanie za pomocą wywiadów pogłębionych wśród 36 byłych ekstremistów z USA. Czterech z nich wskazało na silne uzależnienie od alkoholu, a dwóch na silne uzależnienie od narkotyków wśród członków rodziny jako na doświadczenia, które miały wpływ na ich radykalizację²².

Krytyczny okres rozwoju człowieka, jakim jest dzieciństwo i dorastanie, w przypadku osób pochodzących z rodzin dotkniętych uzależnieniem wiąże się z przeżywaniem traumatyzujących doświadczeń, w tym przemocy fizycznej, psychicznej czy opuszczenia. Może to mieć wpływ na kształtującą się osobowość oraz spowodować powstanie nieprzystosowawczych schematów behawioralnych i psychologicznych. Wynikają one z przyjęcia określonych strategii zachowań w trudnych lub nieprzewidywalnych warunkach panujących w dysfunkcyjnym domu²³. Intensywna lub powtarzalna i długotrwała ekspozycja na sytuacje ekstremalnie stresowe może prowadzić do rozwoju PTSD lub złożonego zespołu stresu pourazowego (ang. *complex posttraumatic stress disorder*, cPTSD). Te zaburzenia wiążą się z takimi objawami, jak: zaniżone poczucie własnej wartości, chroniczna obawa, poczucie bezradności i utraty kontroli, trudności w opanowaniu gniewu, impulsywność, emocjonalna dysocjacja. Odpowiadają one czynnikom identyfikowanym jako czynniki podatności na radykalizację²⁴. Istotna w tym kontekście może być również chęć wskazania odpowiedzialnych za przeżyte cierpienia, mogąca sprzyjać pojawieniu się potrzeby przypisywania winy określonej grupie i poszukiwania zemsty²⁵.

²¹ Tamże.

²² R.A. Brown i in., *Violent Extremism in America. Interviews with Former Extremists and Their Families on Radicalization and Deradicalization*, RAND Corporation, 2021 r., https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA1071-1.html, s. 39 [dostęp: 8 VIII 2022].

²³ M. Hohol, B. Brożek, *Homo fundamentalis*, „Znak”, luty 2016 r., <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/homo-fundamentalis/> [dostęp: 18 VIII 2022]; M. Siaw, *Trauma-informed Approach in Countering Violent Extremism*, INITIATE.MY, 1 IV 2022 r., <https://initiate.my/trauma-informed-approach-in-preventing-violent-extremism-and-rehabilitating-and-reintegrating-violent-extremists/> [dostęp: 18 VIII 2022]; D. Koehler, *Violent extremism, mental health and substance abuse among adolescents: towards a trauma psychological perspective on violent radicalization and deradicalization*, „The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology” 2020, t. 31, nr 3.

²⁴ Z. Al-Attar, *Severe Mental Disorder and Terrorism...*, s. 963–966.

²⁵ Tamże, s. 963.

Szczególną uwagę należy zwrócić na dysocjację emocjonalną, która może prowadzić do uniewrażliwienia na przemoc i jej skutki²⁶. Prawdopodobieństwo używania przemocy w dorosłym życiu jest większe w przypadku osób, które w dzieciństwie były maltretowane lub wykorzystywane. Ma to znaczenie w kontekście zarówno funkcjonowania w środowisku ekstremistycznym, jak i mobilizacji do stosowania przemocy²⁷. Takie doświadczenia często mieli sprawcy pochodzący z dysfunkcyjnych rodzin z problemem narkotykowym lub alkoholowym²⁸.

Wśród typów dorosłych dzieci z rodzin dysfunkcyjnych wyróżnia się między innymi osoby, które mają tendencje do zachowań autodestrukcyjnych, zaburzone poczucie tożsamości, wzmożoną potrzebę kontroli, są uzależnione od bliskich, defensywne, uzależnione od różnych używek, przyjmują tożsamość ofiary, uporczywie poszukują zasad i odpowiedzi, unikają bliskości²⁹. Takie osoby są bardziej narażone na rozwój zaburzeń psychicznych oraz depresji³⁰. Każdy z wyżej wymienionych typów może wykazywać wzmożoną podatność na propagandowo-werbunkowe działania grup ekstremistycznych, które promują swoją agendę pod sztandarami przywracania porządku, wymierzania sprawiedliwości oraz działają, opierając się na wiktymizacji własnej grupy³¹.

Osoby z domów dysfunkcyjnych, dążąc do zredukowania negatywnych emocji, takich jak zagubienie, niepokój, niepewność czy bezradność, oraz uzyskania jakiegokolwiek trwałej odpowiedzi, mogą mieć wysoką potrzebę

²⁶ Tamże; J. Rolling i in., *Violent Radicalization and Post-traumatic Dissociation: Clinical Case of a Young Adolescent Girl Radicalized*, „Frontiers in Psychiatry”, 22 III 2022 r., <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2022.793291/full> [dostęp: 18 VIII 2022].

²⁷ J. Rolling i in., *Violent Radicalization...*; S. Windisch i in., *Measuring the Extent...*, s. 11; G.C. Curtis, *Violence Breeds Violence – Perhaps?*, „American Journal of Psychiatry” 1963, t. 120, nr 4, s. 386–387; C. Widom, *Long-term Consequences of Child Maltreatment*, w: *Handbook of Child Maltreatment*, J. Korbin, R. Krugman (red.), Dordrecht 2014, s. 225–247.

²⁸ B. Kałdon, *Wybrane aspekty funkcjonowania dorosłych dzieci alkoholików w życiu społecznym*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 2015, t. 36, nr 3, s. 97.

²⁹ Tamże, s. 96–97.

³⁰ H.H. Lee, J.A. Cranford, *Does resilience moderate the associations between parental problem drinking and adolescents' internalizing and externalizing behaviors? A study of Korean adolescents*, „Drug and Alcohol Dependence” 2008, t. 96, nr 3, s. 213–221; V.S.C. Pisinger, K. Bloomfeld, J.S. Tolstrup, *Perceived parental alcohol problems, internalizing problems and impaired parent-child relationships among 71 988 young people in Denmark*, „Addiction” 2016, t. 111, nr 11, s. 1966–1974.

³¹ Z. Al-Attar, *Severe Mental Disorder and Terrorism...*, s. 966.

poznawczego domknięcia, tj. unikania potencjalnych niejasności. Wieloznaczność może bowiem wywoływać w nich dyskomfort³². W związku z tym mogą one poszukiwać porządku i struktur, co sprzyja wytwarzaniu stereotypów i schematów myślowych, selektywnemu doborowi informacji oraz budowaniu uproszczonego, ale przewidywalnego obrazu świata. Organizacje ekstremistyczne oferują autorytatywny obraz świata i klarowny system wartościowania tego, co złe i dobre, który takim osobom może wydawać się atrakcyjny.

Rodziny borykające się z uzależnieniem często nie spełniają swoich funkcji opiekuńczych i wychowawczych, między innymi nie zapewniają domownikom poczucia bezpieczeństwa oraz nie dostarczają pozytywnych wzorców reagowania na trudne przeżycia. W takiej sytuacji ruchy ekstremistyczne mogą stanowić zastępczy system wsparcia zaspokajający uniwersalne potrzeby³³, np. przez rekompensowanie braku opieki czy niesprawiedliwych warunków, w jakich człowiek był wychowywany³⁴. Jednocześnie promują postawy wzmacniające konflikt, prezentując kompromis, dialog jako zdradę i hipokryzję bądź w najlepszym wypadku – jako ułomność i słabość.

Wpływ na dzieci ma nie tylko sytuacja w domu, lecz także stygmatyzacja rodzin, w których używki doprowadziły do dysfunkcyjności. Jak wskazuje Emily Lowthian, dzieci mogą spotykać się z odrzuceniem i wyśmiewaniem przez grupy rówieśnicze. Prowadzi to do pogłębienia problemów z budowaniem trwałych i bliskich relacji z otoczeniem, braku zaufania do siebie, świata i innych. Dzieci z domów, w których istnieją problemy z nadużywaniem substancji psychoaktywnych, statystycznie mają gorsze oceny w szkole, częściej powtarzają klasy i są zawieszane w prawach ucznia oraz mają problemy z adaptacją wśród rówieśników. Może to przyczynić się do problemów ze znalezieniem zatrudnienia umożliwiającego

³² P. Stańczyk, *Teoria domknięcia poznawczego*, psyche.academy, <https://psyche.academy/psychologia-osobowosci/teoria-domknecia-poznawczego/> [dostęp: 18 VIII 2022]; M. Kossowska, *Różnice indywidualne w potrzebie poznawczego domknięcia*, „Przegląd Psychologiczny” 2003, t. 46, nr 4, s. 355–373.

³³ P. Simi, K. Sporer, B. Bubolz, *Narratives of childhood adversity and adolescent misconduct as precursors to violent extremism: a life-course criminological approach*, „Journal of Research in Crime and Delinquency” 2016, t. 53, nr 4, s. 1–28, https://www.researchgate.net/publication/291728185_Narratives_of_Childhood_Adversity_and_Adolescent_Misconduct_as_Precursors_to_Violent_Extremism_A_Life-Course_Criminological_Approach [dostęp: 18 VIII 2022].

³⁴ S. Windisch i in., *Measuring the Extent...*, s. 15.

zapewnienie satysfakcjonujących warunków bytowych w dorosłym życiu, co z kolei będzie pogłębiać frustrację i negatywny stosunek do otoczenia³⁵.

Przedłużona ekspozycja na stres bądź zaniedbanie we wczesnym dzieciństwie lub w okresie dojrzewania zwiększają ryzyko nadużywania alkoholu i substancji psychoaktywnych w późniejszym życiu³⁶. Dzieci wychowujące się w domach, w których są obecne negatywne wzorce spożywania alkoholu, znajdują się w podwyższonej grupie ryzyka związanego z uzależnieniem się. Traumatyczne doświadczenia z dzieciństwa i wczesnej młodości wynikające między innymi z nadużywania substancji psychoaktywnych przez członków rodziny mogą powodować podatność na naśladowanie zachowań najbliższego otoczenia i wczesnego rozpoczęcia przyjmowania substancji psychoaktywnych³⁷.

Przykładem tego, jaki wpływ na radykalizację może mieć wychowanie przez rodzica nadużywającego substancji psychoaktywnych, jest Saifiya Amira Shaikh (ur. w 1983 r.). Kobieta zaczęła przyjmować narkotyki już we wczesnej młodości, co było spowodowane dorastaniem w rodzinie z problemami alkoholowymi i narkotykowymi. Uzależnienie od narkotyków towarzyszyło jej przez kolejne lata. W 2007 r. Shaikh dokonała konwersji na islam. Odcięła się od rodziny i związała z niewielkim środowiskiem kobiet konwertytek w Londynie, które miały podobne doświadczenia. Shaikh próbowała walczyć ze swoim nałogiem, o czym świadczą między innymi poradniki i materiały, które oglądała w internecie³⁸. Nie była jednak w stanie poradzić sobie z uzależnieniem. W 2013 r. dokonała kradzieży i włamania, by zdobyć pieniądze na narkotyki. W 2015 r. została skazana za posiadanie heroiny. W tym samym czasie zaczęła utrzymywać kontakty z osobami o poglądach ekstremistycznych oraz oglądać w sieci materiały propagandowe Państwa Islamskiego. W październiku 2019 r. aresztowano ją pod zarzutem usiłowania dokonania ataku terrorystycznego. Nie została

³⁵ E. Lowthian, *The secondary harms of parental substance use on children's educational outcomes: a review*, „Journal of Child and Adolescent Trauma” 2022, t. 15, s. 513.

³⁶ D. Koehler, *Violent extremism, mental health...*

³⁷ A.M. Hussong i in., *Testing whether and when parent alcoholism uniquely affects various forms of adolescent substance use*, „Journal of Abnormal Child Psychology” 2012, t. 40, nr 8, s. 1265–1276; M. Frąckowiak, M. Motyka, *Charakterystyka problemów społecznych związanych z nadużywaniem alkoholu*, „Hygeia Public Health” 2015, t. 50, nr 2, s. 314–322.

³⁸ Tamże.

jednak przesłuchana od razu ze względu na zły stan spowodowany odstawieniem heroiny³⁹.

Można założyć, że podłożem radykalizacji Shaikh były traumy związane z dorastaniem w dysfunkcyjnej rodzinie, w której nadużywanie substancji psychoaktywnych było na porządku dziennym. Shaikh nie mogła szukać pomocy ani wśród członków rodziny, ani wśród umiarkowanych muzułmanów. Odpowiedzią na jej problemy okazał się ekstremizm islamiistyczny⁴⁰. W 2016 r. zaczęła kontaktować się z członkami Al-Muhajiroun⁴¹. Podczas rozmów oraz w przesyłanych treściach propagandowych Państwa Islamskiego przekazywali oni Shaikh jasne wytyczne i wskazywali kierunek, w którym powinna podążać.

W czasie radykalizacji Shaikh nie zaprzestała zażywania narkotyków, aż do momentu zatrzymania jej przez służby przed próbą dokonania ataku. Zaangażowanie w ekstremizm nie pomogło jej w pozbyciu się nałogu, ale można je postrzegać jako wyraz dążenia do uporządkowania życiowego chaosu. Shaikh dołączyła do grupy z jasno wytyczonymi celami i mającej określonych wrogów, w której mogła odegrać ważną rolę. W początkowym okresie swojej aktywności oglądała i rozpowszechniała w sieci materiały propagandowe, głównie w postaci filmów i grafik. Potem na szyfrowanych komunikatorach prowadziła grupy zrzeszające osoby o poglądach ekstremistycznych oraz sympatyków Państwa Islamskiego. Jej radykalizacja postępowała – zaczęła zachęcać przez internet do dokonywania zamachów w imieniu Państwa Islamskiego. W końcu Shaikh doszła do wniosku, że sama musi przeprowadzić atak, by – jak twierdziła – zemścić się na niewiernych⁴². Z treści przesyłanych przez nią w sieci oraz z rozmów ze śledczymi przeprowadzonych po zatrzymaniu wynika, że dokonując zamachu, chciała odpokutować za swoje grzechy (zażywanie narkotyków i związane z tym kradzieże i włamania) oraz trafić do nieba, ponieważ miała dosyć świata doczesnego⁴³. Shaikh wiedziała,

³⁹ D. Casciani, *Safiyya Shaikh: How undercover operation caught a drug addict jihadist*, BBC, 3 VII 2020 r., <https://www.bbc.com/news/uk-53264640> [dostęp: 18 VII 2022].

⁴⁰ Rezygnacja z używania w niniejszym artykule określenia „ekstremizm islamski” na rzecz „ekstremizm islamistyczny” jest celowym zabiegiem, podkreślającym związki wspomnianego ruchu ekstremistycznego z polityczną interpretacją tej religii.

⁴¹ Ekstremistyczny ruch islamistyczny, którego członkowie byli aktywni między innymi na terenie Wielkiej Brytanii (przyp. red.).

⁴² *Sentencing remarks: R v Safiyya Shaikh*, <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2020/07/Sentencing-Remarks-R-v-Shaikh-FINAL-APPROVED.pdf> [dostęp: 18 VII 2022].

⁴³ D. Casciani, *Safiyya Shaikh:...*

że może zginąć podczas ataku, rozważała nawet użycie kamizelki wypełnionej materiałami wybuchowymi w celu uzyskania jak największej efektywności, tj. zmaksymalizowania liczby ofiar⁴⁴.

Uzależnienie od substancji psychoaktywnych jako czynnik generujący podatność na radykalizację

Nadużywanie substancji psychoaktywnych może generować podatność na radykalizację, przyspieszać i wzmacniać ten proces oraz sprawiać, że dana osoba stanie się celem werbowników organizacji ekstremistycznej⁴⁵. Wpływ nadmiernego stosowania używek na podatność na radykalizację może utrzymywać się również po wyjściu z nałogu⁴⁶. Nie jest zatem zaskakujące, że w biografii ekstremistów często można znaleźć wzmianki na temat nadużywania przez nich alkoholu lub narkotyków przed radykalizacją bądź w jej trakcie. W Stanach Zjednoczonych ok. 23 proc. sprawców przestępstw motywowanych nienawiścią nadużywało substancji psychoaktywnych (w całej populacji USA jest to 8 proc.)⁴⁷. W opisanych już badaniach, którym poddano 44 białych suprematystów, stwierdzono, że 72 proc. spośród nich nadużywało narkotyków lub alkoholu, a 62 proc. rozpoczęło eksperymentowanie z używkami przed 16 rokiem życia⁴⁸.

W raporcie *Drugs and Terrorism: The Overlaps in Europe*, w którym przeanalizowano charakter relacji między przestępstwami narkotykowymi (posiadanie, handel, używanie) a ekstremizmem, Rajan Basra wskazał, że dwie trzecie osób spośród 75 sprawców ataków islamistycznych w Europie przed radykalizacją zażywało narkotyki z różną intensywnością – od sporadycznego przyjmowania po uzależnienie. U pozostałych osób uzależnienie utrzymywało się również w czasie aktywności w ruchach radykalnych.

⁴⁴ *Sentencing remarks: R v Safiyya Shaikh...*

⁴⁵ L. Carlsson, *Substance use and violent extremism...*

⁴⁶ P. Simi i in., *Addicted to hate: identity residual among former white supremacists*, „American Sociological Review” 2017, t. 82, nr 6, https://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/1003_OPSR_TP_Addicted-to-Hate_2017-508.pdf, s. 11 [dostęp: 18 VII 2022].

⁴⁷ M. Jensen, E. Yates, *A pathway approach to the study of bias crime offenders*, The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, 2015 r., <https://www.start.umd.edu/research-projects/pathway-approach-study-bias-crime-offenders>, s. 16 [dostęp: 18 VIII 2022].

⁴⁸ P. Simi i in., *Trauma as a precursor...*, s. 1.

Ekstremiści nadużywali głównie narkotyków miękkich, rzadziej kokainy, heroiny czy ecstasy. Uzależnieniu od narkotyków często towarzyszyło uzależnienie od alkoholu, rzadziej od leków⁴⁹.

We wspomnianym już badaniu Herringtona poświęconym życiorysom 80 sprawców samobójczych zamachów terrorystycznych w Europie o podłożu islamistycznym⁵⁰ wykazano, że 74 proc. z nich nadużywało substancji psychoaktywnych. Jeśli weźmie się pod uwagę również sterydy anaboliczne, to ten odsetek wyniósł aż 80 proc.⁵¹ Co istotne, wszyscy sprawcy mający problem z używkami zaczęli je zażywać jeszcze przed rozpoczęciem procesu radykalizacji. Z grupy badanej przez Herringtona 69 proc. osób było uzależnionych od marihuany, a 31 proc. regularnie zażywało narkotyki twarde, m.in. heroinę i kokainę⁵². Próbą wykazania statystycznego wpływu alkoholu i substancji psychoaktywnych na radykalizację było również badanie przeprowadzone przez Marieke Liem, która przeanalizowała życiorysy działających w pojedynkę 98 sprawców zamachów terrorystycznych dokonanych w Europie w latach 2000–2016 (z uwzględnieniem wszystkich typów ataków). Tylko 21 proc.⁵³ z nich regularnie zażywało alkohol lub narkotyki⁵⁴.

⁴⁹ R. Basra, *Drugs and Terrorism: The Overlaps in Europe...*, s. 18.

⁵⁰ Jak zauważa Herrington, terroryzm samobójczy (śmierć męczeńską) należy odróżnić od „klasycznego” terroryzmu, czyli takiego, w którym sprawca nie zakłada, że zginie w trakcie zamachu. Część sprawców tego rodzaju ataków miała w przeszłości myśli samobójcze. Takie zamachy stanowią niewielką część działań terrorystycznych w Europie, a „zwykłymi” terrorystami staje się niewielki procent lub nawet promil zradykalizowanych osób. Badanie Herringtona nie daje więc odpowiedzi na pytanie o wpływ nadużywania substancji psychoaktywnych na szeroko rozumianą radykalizację, pokazuje jednak, że w ostatnich latach zdecydowana większość zradykalizowanych islamistów, którzy zdecydowali się na przeprowadzenie w Europie zamachu samobójczego, miała w przeszłości problemy z nadużywaniem alkoholu lub narkotyków.

⁵¹ L. Herrington, *Understanding Islamist Terrorism in Europe...*, s. 4.

⁵² Tamże, s. 61.

⁵³ W grupie kontrolnej, którą dla porównania stanowili sprawcy „pospolitych” morderstw, wcześniejsze problemy z używkami miało aż 81 proc. osób. Czy to oznacza, że terroryści są czterokrotnie mniej podatni na uzależnienia od tego rodzaju środków niż mordercy? Zdaniem autorów artykułu nie można wyciągnąć takich wniosków na podstawie tego badania. Przeanalizowano bowiem zbyt małą liczbę życiorysów sprawców zamachów terrorystycznych, których pełne akta i dane zazwyczaj nie są tak łatwo dostępne jak w przypadku innych przestępców. Warto jednak zauważyć, że jest to kolejne opracowanie potwierdzające związek alkoholu i substancji psychoaktywnych z radykalizacją prowadzącą do terroryzmu.

⁵⁴ M. Liem i in., *European lone actor terrorists versus 'common' homicide offenders: An empirical analysis*, „Homicide Studies” 2018, t. 22, nr 1, s. 61.

Mimo że samo nadużywanie substancji psychoaktywnych nie prowadzi bezpośrednio do ekstremizmu, wiele skutków długotrwałego uzależnienia od używek pokrywa się z czynnikami radykalizacji. Uzależnienie od alkoholu i substancji psychoaktywnych, zwłaszcza długotrwałe, może przyczyniać się do stopniowego pogorszenia się stanu osoby borykającej się z nałogiem. Ten proces może zachodzić na wielu poziomach – emocjonalnym, psychicznym, intelektualnym, materialnym – oraz powodować i potęgować niepokój, dezorientację, izolację społeczną, lęki, jak również nasilać symptomy zaburzeń i chorób psychicznych. Naukowcy z Uniwersytetu w Sussex po przebadaniu 71 osób stwierdzili, że osoby nadużywające alkoholu statystycznie wykazują się niższym poziomem empatii – mogą mieć większe trudności ze współodczuwaniem bólu u innych w porównaniu z osobami żyjącymi w trzeźwości⁵⁵. Liczne badania potwierdzają, że wśród osób uzależnionych często są odnotowywane tendencje autodestrukcyjne i skłonność do zachowań ryzykownych i niebezpiecznych⁵⁶. Warto przy tym zwrócić uwagę na zwiększone prawdopodobieństwo współwystępowania nadużywania substancji psychoaktywnych oraz zaburzeń i chorób psychicznych – jakkolwiek ta zależność jest skomplikowana (zarówno w kontekście przyczynowo-skutkowym, jak i jako efekt tych samych genetycznych lub środowiskowych czynników ryzyka). Badania na temat zależności między radykalizacją a zdrowiem psychicznym przynoszą sprzeczne wnioski, niemniej zakłada się, że ruchy ekstremistyczne wykorzystują podatności wynikające z tego typu chorób i zaburzeń w celu skuteczniejszej manipulacji daną osobą⁵⁷.

Życie w nałogu może prowadzić do budowania dysfunkcyjnych relacji z otoczeniem – powodować izolację społeczną, utratę źródeł utrzymania. Uniemożliwienie funkcjonowania społecznego pogłębia deprywację emocjonalną i ekonomiczną osoby uzależnionej⁵⁸. Odczuwanie rzeczywistej deprywacji bądź deprywacji relatywnej, zarówno na poziomie indywidualnym, jak i zbiorowym, często jest impulsem do radykalizacji. Osoba

⁵⁵ Ch.L. Rae i in., *Differential brain responses for perception of pain during empathic response in binge drinkers compared to non-binge drinkers*, „NeuroImage: Clinical” 2020, t. 27, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2213158220301595> [dostęp: 27 XII 2022].

⁵⁶ Z. Al-Attar, *Severe Mental Disorder and Terrorism...*, s. 963; R. Durrant i in., *Drug use and addiction: evolutionary perspective*, „Australian and New Zealand Journal of Psychiatry” 2009, t. 43, nr 11, s. 1049–1056; M. Galanter, R. Castaneda, *Self-destructive behavior in the substance abuser*, „Psychiatric Clinics of North America” 1985, t. 8, nr 2, s. 251–261.

⁵⁷ *Multi-problem target group: the influence of mental health disorders...*

⁵⁸ Z. Al-Attar, *Severe Mental Disorder and Terrorism...*, s. 966.

uzależniona nierzadko ma poczucie braku kontroli nad własnym losem oraz nie widzi możliwości zmian. Swoją sytuację może zacząć postrzegać przez pryzmat narracji ekstremistycznych, tj. jako wynikającą jedynie z przynależności do konkretnej grupy tożsamościowej. To wzbudza w niej poczucie niesprawiedliwości, frustrację, gniew na tych, których postrzega jako przyczyniających się do pozbawienia jej określonych dóbr⁵⁹. Odpowiadając na potrzeby osób doświadczających negatywnych konsekwencji uzależnienia, ruchy ekstremistyczne wykorzystują w swojej propagandzie treści, które sugerują, że podejmowane przez nie działania mają na celu przywrócenie kontroli, samodyscypliny, porządku i bezpieczeństwa. Życie w uzależnieniu wskazują jako domenę przeciwnika i efekt jego wrogich działań⁶⁰.

Świadomość negatywnych konsekwencji uzależnienia oraz trudności w wyjściu z nałogu mogą wywoływać poczucie żalu, utraty znaczenia, tożsamości, celu i przynależności. Pojawiająca się w takiej sytuacji wzmożona potrzeba odzyskania kontroli i znaczenia oraz chęć odkupienia mogą zwiększyć podatność danej osoby na ekstremizm⁶¹. Może on wówczas stanowić formę odwrócenia uwagi od nałogu, porządkować styl życia i wyznawane wartości. Wywołująca silne emocje działalność ekstremistyczna daje poczucie sensu, przynależności i walki o wartości wyższe, co stanowi atrakcyjną alternatywę dla uzależniania od alkoholu lub narkotyków. W 75 proc. przypadków (60 spośród 80 sprawców) przeanalizowanych przez Herringtona włączenie się w działalność ekstremistyczną wiązało się z zaprzestaniem zażywania używek⁶². Na przykład bracia Said i Chérif Kouachi, którzy w 2015 r. przeprowadzili atak na redakcję tygodnika „Charlie Hebdo”, zmagali się z traumą spowodowaną przede wszystkim nadużywaniem narkotyków i aktywnością kryminalną. W ekstremizm zaangażowali się w celu zmiany trybu życia i wyzwolenia z nałogu⁶³.

Bartosz Łoza i współautorzy zauważają, że osoba wychodząca z nałogu jest bardziej skłonna do nadgorliwego i misyjnego wyznawania określonych

⁵⁹ M. Obaidi i in., *Group-Based Relative Deprivation Explains Endorsement of Extremism Among Western-Born Muslims*, „Psychological Science” 2019, t. 30, nr 4, s. 596–605; R. Borum, *Understanding the Terrorist Mindset*, „FBI Law Enforcement Bulletin” 2003, t. 72, nr 7, s. 7–11.

⁶⁰ Z. Al-Attar, *Severe Mental Disorder and Terrorism...*, s. 963–966.

⁶¹ Tamże, s. 16; K. Jaśko, G. LaFree, A. Kruglański, *Quest for Significance and Violent Extremism: The Case of Domestic Radicalization*, „Political Psychology” 2017, t. 38, nr 5.

⁶² L. Herrington, *Understanding Islamist Terrorism in Europe...*, s. 78.

⁶³ Tamże, s. 80.

ideologii, gdyż w ten sposób rekompensuje sobie brak wsparcia rodzinnego i zawodowego. Dotyczy to zwłaszcza tych ideologii, które przyczyniły się do utrzymania przez nią trzeźwości⁶⁴. Zasadniczo wszystkie programy leczenia uzależnień opierają się na określonych założeniach promujących życie wolne od używek (...) *poprzez usztywnienie postaw, ustanowienie granic i pilnujących je autorytetów, a czasem wprost – poprzez religię*⁶⁵.

Kolejna istotna kwestia to stygmatyzacja społeczna osób uzależnionych, która z jednej strony wzmaga negatywne konsekwencje choroby, a z drugiej czyni takie osoby łatwiejszym celem werbunkowym ruchów ekstremistycznych. Brak wsparcia ze strony społeczeństwa jest widoczny szczególnie w społeczności muzułmańskiej, w której zażywanie oraz uzależnienie od substancji psychoaktywnych stanowi tabu kulturowe i może prowadzić do całkowitego wykluczenia ze wspólnoty. Według najpowszechniejszych interpretacji Koranu alkohol i narkotyki są zakazane⁶⁶, a badania wskazują, że uzależnienia od substancji psychoaktywnych są częstsze wśród osób niez zaangażowanych religijnie⁶⁷. Wielu wyznawców islamu postrzega uzależnienie jako słabość wiary, a wiedza o tym, że uzależnienie to choroba wymagająca specjalistycznego leczenia, nie jest powszechna. Osoba borykająca się z nałogiem często jest więc piętnowana i uważana za grzesznika. Poczucie wykluczenia, braku przynależności i osamotnienia w życiu codziennym nabiera zatem również wymiaru duchowego⁶⁸.

W sytuacji wykluczenia przez wspólnotę atrakcyjną alternatywą może okazać się utożsamienie się z grupą o poglądach radykalnych bądź wstąpienie do niej. Zgodnie z większością radykalnych narracji islamistycznych nawrócenie się i odkupienie grzechów jest możliwe między innymi przez

⁶⁴ B. Łoza, P. Smolaga, M. Polikowska, *Zaburzenia psychiczne występujące po długotrwałej ekspozycji na narkotyki i alkohol*, „Neuropsychiatria. Przegląd Kliniczny” 2017, t. 9, nr 2, s. 45–53.

⁶⁵ Tamże, s. 51.

⁶⁶ Koran 5:90–91: „O wy, którzy wierzyacie! Wino, hazard, bożki i strzały wróżbiarskie to szkaradzieństwo dzieła Szatana. Zatem wystrzegajcie się ich wszystkich, aby dobrze się wam wiodło”. Za: *Święty Koran*, Islam International Publications Ltd 1996.

⁶⁷ L.A. Ghandour, E.G. Karam, W.E. Maalouf, *Lifetime alcohol use, abuse and dependence among university students in Lebanon: exploring the role of religiosity in different religious faiths*, „Addiction” 2009, t. 104, nr 6, s. 104; D.D. Chitwood, M.L. Weiss, C.G. Leukefeld, *A Systematic Review of Recent Literature on Religiosity and Substance Use*, „Journal of Drug Issues” 2008, t. 38, nr 3, s. 653–688; Z. Sanchez i in., *God Forbids or Mom Disapproves? Religious Beliefs That Prevent Drug Use Among Youth*, „Journal of Adolescent Research” 2011, t. 26, nr 5, s. 591–616.

⁶⁸ L. Herrington, *Understanding Islamist Terrorism in Europe...*, s. 58.

walkę zbrojną lub śmierć męczeńską w imię obrony islamu. Ekstremistyczne organizacje islamistyczne (zwłaszcza Państwo Islamskie) są pod tym względem bardzo inkluzywne i dołączenie do nich może być atrakcyjnym rozwiązaniem dla osoby poszukującej pomocy w rzuceniu nałogu, wsparcia i akceptacji grupy czy odkupienia swoich grzechów. Herrington twierdzi, że w przeanalizowanych przez niego przypadkach sprawców zamachów samobójczych o podłożu islamistycznym w Europie główną przyczyną radykalizacji i zaangażowania się w działalność terrorystyczną była chęć ucieczki od nałogu – zarówno fizyczna, jak i psychiczna (chęć odkupienia grzechów lub win)⁶⁹. Zdecydowana większość osób z badanej grupy przed rozpoczęciem działalności ekstremistycznej w ramach radykalnego islamu nie była religijna⁷⁰. Warto dodać, że jednym z głównych objawów cPTSD związanych z uzależnieniem są zaburzenia obsesyjno-kompulsywne. Poczucie winy, wstyd i wyrzuty sumienia z powodu wcześniejszych zachowań towarzyszących uzależnieniu mogą nasilać się wraz z zanurzaniem się w retoryce ruchów ekstremistycznych, które odrzucają używki. Dysonans poznawczy między starą a nową tożsamością może doprowadzić do kryzysu emocjonalnego, a w skrajnych przypadkach do zaakceptowania idei męczeństwa.

Samą identyfikację z określoną tożsamością ideologiczną można porównywać do uzależnienia. Zaangażowanie w ekstremizm, podobnie jak znajdowanie się pod wpływem substancji odurzającej, może być, w sposób świadomy lub nie, wykorzystywane do zagłuszania trudnych emocji⁷¹ bądź być wyrazem tożsamych potrzeb zwiększenia stymulacji⁷². Podobnie jak schematy wynikające z uzależnienia utrudniają wyjście z nałogu, tak schematy wynikające z aktywności w danym ruchu mogą utrudniać skuteczną i trwałą deradykalizację. W jednym i drugim przypadku zmianę dodatkowo komplikują społeczna stygmatyzacja i związany z nią brak alternatywnych grup wsparcia. Aktywność w ruchach ekstremistycznych wpływa na procesy poznawcze i emocjonalne również po deradykalizacji. Określone sytuacje życiowe (np. kontakt z przedstawicielem grupy uznawanej w okresie aktywności ekstremistycznej za wroga czy zobaczenie symbolu) mogą wyzwać w byłym ekstremiście myśli i emocje spójne z niegdyś wyznawaną

⁶⁹ Tamże, s. 115.

⁷⁰ Tamże, s. 57.

⁷¹ Z. Al-Attar, *Severe Mental Disorder and Terrorism...*, s. 966.

⁷² Tamże.

ideologią. Ta reakcja może mieć także charakter fizjologiczny. Pete Simi i współautorzy opisują w swoim artykule historię byłego ekstremisty, który oglądając filmy historyczne i widząc na nich flagi ze swastyką, dostawał gęsiej skórki. Myśli o dawnej aktywności mogą być również przyczyną lęku, wstydu i obniżonego poczucia własnej wartości⁷³.

W tym miejscu warto przytoczyć historię Michaela Zehafa-Bibeau (ur. w 1982 r.), sprawcy zamachu z 2014 r. w Ottawie. Był on recydywistą, wielokrotnie notowanym między innymi za posiadanie narkotyków, jazdę pod wpływem alkoholu, kradzieże, rozboje, groźby, posługiwanie się fałszywymi dokumentami, naruszanie zasad zwolnienia warunkowego. Zehaf-Bibeau był uzależniony od wielu substancji, nie miał stałego miejsca zamieszkania ani stałej pracy i zapożyczał się u znajomych. Często werbalizował chęć rzucenia nałogu oraz podejmował liczne, ale nieskuteczne próby w tym kierunku, między innymi uczęszczał na terapię. Zehaf-Bibeau został wychowany w wierze katolickiej, na islam przeszedł w 2004 r., w trakcie pobytu w więzieniu. W kolejnych latach uczęszczał do różnych meczetów na terenie Kanady. Starał się wyjść z nałogu z pomocą religii i wspólnot funkcjonujących w ramach meczetów. Z uwagi na swoje niepokojące zachowanie nie uzyskał tam jednak pomocy, a z jednego z meczetów został nawet wydalony za krytykowanie działalności przywódców duchowych⁷⁴. Chcąc odciąć się od używek, Zehaf-Bibeau celowo trafił do więzienia. Niewysoki wyrok otrzymał za wejście do restauracji z zaostrzonym kijem i zażądanie wydania pieniędzy. Jak sam twierdził, pobyt w więzieniu miał być również formą pokuty za zażywanie narkotyków i (...) *zapłatą za grzechy z przeszłości*⁷⁵. Pomimo podejmowanych prób Zehaf-Bibeau nie był w stanie pozbyć się nałogu, a jego stan prawdopodobnie się pogarszał. Jeszcze w 2011 r., a więc na trzy lata przed atakiem, psychiatra nie stwierdził u niego poważnej choroby psychicznej (podejrzewano jedynie zaburzenia dwubiegunowe), a sąd uznał go za poczytalnego. Zehaf-Bibeau zaczął utrzymywać przez internet kontakt z człowiekiem skazanym za przestępstwa terrorystyczne oraz z osobą, która wyjechała do Syrii. Interesował się sytuacją w Syrii

⁷³ P. Simi i in., *Addicted to hate...*, s. 11.

⁷⁴ „*He said the devil is after him: What we know about Michael Zehaf-Bibeau*”, „The Sydney Morning Herald”, 23 X 2014 r., <https://www.smh.com.au/world/he-said-the-devil-is-after-him-what-we-know-about-michael-zehaf-bibeau-20141023-11alj.html> [dostęp: 18 VIII 2022].

⁷⁵ S. Ahmed, G. Botelho, *Who is Michael Zehaf-Bibeau, the man behind the deadly Ottawa attack?*, CNN, 23 X 2014 r., <https://edition.cnn.com/2014/10/22/world/canada-shooter/index.html> [dostęp: 18 VIII 2022]. Tłumaczenia w artykule pochodzą od autorów (przyp. red.).

i krajach ościennych. Miał nawet planować wyjazd i przyłączenie się do jednej z grup walczących przeciwko reżimowi Baszszara al-Asada. Świadkowie opowiadali o jego dziwnych zachowaniach. Zehaf-Bibeau rozmawiał sam ze sobą, mówił o siłach nadprzyrodzonych, rychłym końcu świata oraz twierdził, że gonią go demony⁷⁶. Bezskuteczna walka z nałogiem oraz coraz większe problemy psychiczne (wynikające m.in. z nadużywania narkotyków) spowodowały, że postanowił on dokonać zamachu terrorystycznego. Czynnikiem wyzwalającym mogła być również odmowa wydania mu (ze względów formalnych) libijskiego paszportu. Walka na Bliskim Wschodzie okazała się niemożliwa, podjął więc decyzję o dokonaniu zemsty na obywatelach Kanady, uznając ich za współodpowiedzialnych za cierpienia muzułmanów na Bliskim Wschodzie. Tuż przed przeprowadzeniem ataku nagrał telefonem komórkowym krótki film, w którym stwierdził między innymi, że: *Kanada oficjalnie stała się naszym wrogiem, ponieważ walczy oraz bombarduje naszych ludzi*⁷⁷.

Stosunek środowisk ekstremistycznych do substancji psychoaktywnych

Zdecydowana większość ruchów radykalnych w swojej oficjalnej narracji prezentuje jednoznacznie negatywny stosunek do używania substancji psychoaktywnych. Wykorzystuje w tym celu zarówno środki miękkie (materiały propagandowe), jak i działania twarde (wprowadzanie zakazu używania substancji psychoaktywnych na zajmowanych terytoriach czy samosądy na dealerach). Używki są wskazywane jako przyczyniające się do rozpadu ładu społecznego pożądanego przez ekstremistów bądź jako forma grzechu⁷⁸.

W propagandzie Państwa Islamskiego uzależnienie od alkoholu i narkotyków jest przedstawiane jako problem dotyczący członków grup obcych – obywateli państw zachodnich oraz muzułmanów nieprzestrzegających interpretacji religii promowanej przez tę organizację⁷⁹. Propaganda ta obfituje w relacje dotyczące operacji wymierzonych w handlarzy narkotyków oraz egzekucji dokonywanych na dealerach i osobach zażywających

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ RCMP release video Michael Zehaf Bibeau made before attack on Ottawa, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=PjHZLWddysA> [dostęp: 18 VIII 2022].

⁷⁸ „Dabiq”, t. 11, s. 22.

⁷⁹ „Dabiq”, t. 12, s. 31.

używki. Równocześnie są publikowane biografie bojowników organizacji, którzy w przeszłości byli uzależnieni od narkotyków bądź handlowali nimi, a następnie się nawrócili. Na przykład w numerze 11 magazynu „Rumiyah” została opisana historia Macreme’a Abrougui alias Abu Mujahida al-Faransiego, który w przeszłości miał być liderem gangu narkotykowego⁸⁰. Państwo Islamskie krytykuje inne organizacje terrorystyczne za zbyt liberalne podejście do narkotyków. Na przykład w numerze 12 magazynu internetowego „Dabiq”, wykorzystywanego przez Państwo Islamskie do radykalizacji i rekrutacji, pojawia się wzmianka, że Al-Ka’ida nigdy w pełni nie zakazała khatu (narkotyku popularnego m.in. na południu Półwyspu Arabskiego) ze względu na rozbieżne opinie wśród islamskich uczonych i muftich na temat właściwego podejścia do tej rośliny⁸¹.

Anders Breivik w swoim manifestie *A European Declaration of Independence* z 2011 r. (opublikowanym pod pseudonimem Andrew Berwick) przedstawił handel narkotykami jako aktywność muzułmanów i organizacji muzułmańskich w Europie, które w ten sposób mają szkodzić niemuzułmanom i przyczyniać się do osłabiania społeczności białych Europejczyków⁸². Krytykował również system demokratyczny, w którym sprzedawcy narkotyków mają jego zdaniem takie same prawa wyborcze jak praworzadni obywatele, pomimo że są szkodliwi dla społeczeństwa⁸³. Był przeciwny regularnemu zażywaniu substancji psychoaktywnych. Przed dokonaniem ataku zachęcał jednak potencjalnych naśladowców do przyjęcia środków stymulujących, gdyż mogą one pozytywnie wpłynąć na procesy psychofizyczne.

Wzorując się między innymi na Breiviku Brenton Tarrant w swoim manifestie *The Great Replacement* (2019 r.) również skrytykował wpływ narkotyków na europejskie (rozumiane jako białe) społeczeństwo. Według niego używki wykorzystuje się między innymi do odwracania uwagi zażywających je osób od nihilizmu i stopniowego upadku tego, co postrzega on jako wartości kultury europejskiej⁸⁴. Podał przykłady międzynarodowych gwiazd muzyki popularnej (Madonna, Kurt Cobain, Freddie Mercury),

⁸⁰ *Among the believers are men: Abu Mujahid al-Faransi*, „Rumiyah”, nr 11, s. 44–52.

⁸¹ „Dabiq”, t. 12, s. 61.

⁸² A. Berwick, *A European Declaration of Independence*, [https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVsdGRvbWFpbnxiemVpdmlrcnVzaW5mb3JtfGd4OjM5N-WYOMGjiYzAzYWY0N2E, s. 482 \[dostęp: 18 VIII 2022\]](https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVsdGRvbWFpbnxiemVpdmlrcnVzaW5mb3JtfGd4OjM5N-WYOMGjiYzAzYWY0N2E, s. 482 [dostęp: 18 VIII 2022].).

⁸³ Tamże, s. 746.

⁸⁴ *The Great Replacement*, [https://img-prod.ilmfoglio.it/userUpload/The_Great_Replacementconvertito.pdf, s. 45 \[dostęp: 18 VIII 2022\]](https://img-prod.ilmfoglio.it/userUpload/The_Great_Replacementconvertito.pdf, s. 45 [dostęp: 18 VIII 2022].).

które zażywały narkotyki oraz prowadziły bądź prowadzą według niego niemoralny tryb życia, a stanowią autorytety dla społeczeństwa, co ma przyczyniać się do jego rzekomej degeneracji. Co więcej, Tarrant zachęcał czytelników swojego manifestu do zabijania dealerów narkotyków, których nazywał przeciwnikami „naszej rasy”⁸⁵. Oskarżał ich przy tym o powodowanie corocznie dziesiątek tysięcy zgonów na świecie, niszczenie zdrowia, więzów rodzinnych, kultury, bogactwa i przyszłości białych Europejczyków.

Opisane powyżej przykłady narracji pokazują, że większość ideologii ekstremistycznych – jako wyraz pewnej wizji idealnego społeczeństwa – może być postrzegana przez osoby uzależnione jako atrakcyjna alternatywa. Ideologie te mogą wypełniać braki i wskazywać rozwiązania problemów spowodowanych wpływem substancji psychoaktywnej na zdrowie czy społeczne funkcjonowanie osoby uzależnionej. Ruchy terrorystyczne oferują klarowny system norm, moralne odkupienie przez działanie na rzecz wyższej sprawy i afirmują ideę duchowej odnowy – często niezależnie od doświadczeń z przeszłości⁸⁶. Jednocześnie funkcjonowanie w ich strukturach, zarówno online, jak i offline, zapewnia namiastkę społecznej akceptacji i sprawczości.

Niezależnie jednak od oficjalnych narracji ugrupowań ekstremistycznych zażywanie narkotyków i nadużywanie alkoholu przez ich członków jest powszechne⁸⁷. W przypadku niektórych środowisk już rekrutacja nowych zwolenników często odbywa się w miejscach, gdzie narkotyki i alkohol stanowią integralną część bycia w nich (np. środowiska kibicowskie). Chociaż historie byłych ekstremistów ze skrajnie prawicowych grup pokazują, że nadużywanie alkoholu przez ich członków może przyczyniać się do rezygnacji z dalszej aktywności w nich⁸⁸, to właśnie społeczny aspekt subkultury związany z przemocą i używkami bywa tym, co nowych

⁸⁵ Tamże, s. 59.

⁸⁶ Z. Al-Attar, *Severe Mental Disorder and Terrorism...*, s. 963; N. Schulten i in., *Radicalization, terrorism & psychopathology: State of affairs, gaps and priorities for future research*, University of Amsterdam - Faculty of Social and Behavioural Sciences, 2019 r., https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/2397/2911_Summary_tcm28-373042.pdf?sequence=3&isAllowed=y [dostęp: 27 XII 2022].

⁸⁷ R.A. Brown i in., *Violent Extremism in America...*, s. 37.

⁸⁸ K. Barrelle, *Pro-integration: disengagement from and life after extremism*, „Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression” 2014, t. 7, nr 2.

rekrutów pociąga bardziej niż ideologia⁸⁹. Równocześnie, jak wskazuje Daniel Koehler, regularne nadużywanie substancji psychoaktywnych przez członków grup ekstremistycznych może być metodą radzenia sobie z piętnem społecznym i zmniejszania dysonansu poznawczego odczuwanego w związku ze stosowaną przemocą⁹⁰.

Mniej lub bardziej oficjalnemu przyzwoleniu na stosowanie używek przez członków organizacji ekstremistycznych może towarzyszyć zgoda na czerpanie korzyści materialnych z handlu narkotykami. Organizacje takie, jak: ISIS, Al-Ka'ida, Hezbollah, PKK, RIRA, Rewolucyjne Siły Zbrojne Kolumbii czy Talibowie w Afganistanie i Pakistanie⁹¹ to tylko wybrane przykłady grup, których działalność w zakresie dystrybucji nielegalnych substancji psychoaktywnych została udokumentowana. Z jednej strony osoby należące do organizacji ekstremistycznych i terrorystycznych mogą więc mieć styczność z używkami w związku z kryminalną aktywnością grupy w tym zakresie. Z drugiej strony osoby zaangażowane w produkcję lub handel narkotykami mogą być z tego powodu narażone na kontakt z przedstawicielami środowisk ekstremistycznych. Znane są przypadki osób skazanych między innymi za przestępstwa narkotykowe, które zradycalizowały się podczas pobytu w więzieniu i z kryminalistów stały się sprawcami zamachów⁹². Uzależnienie od narkotyków i handel nimi mogą zatem być powodem nawiązania kontaktu ze środowiskami przestępczymi lub ekstremistycznymi.

Przymywanie środków odurzających przed dokonaniem ataku

Sprawcy zamachów: w Berlinie w 2016 r. (Anis Amri), na lotnisku Orly w Paryżu w 2017 r. (Ziyed Ben Belgacem), w Hamburgu w 2017 r. (Ahmad Alhaw), w Marsylii w 2017 r. (Ahmed Hanachi) oraz w Carcassonne i Trèbes w 2018 r. (Redouane Lakdim) zażyli środki psychoaktywne na kilka, kilkanaście godzin przed przeprowadzeniem ataków. Stanowią oni 7 proc. spośród 75 sprawców, którzy dokonali zamachów o podłożu

⁸⁹ L. Carlsson, *Substance use and violent extremism...*, s. 6; D. Koehler, *Violent extremism, mental health...*, s. 10.

⁹⁰ D. Koehler, *Violent extremism, mental health...*, s. 13.

⁹¹ J.A. Piazza, *The illicit drug trade, counternarcotics strategies and terrorism*, „Public Choice” 2011, t. 149, nr 3–4, s. 297–314; C.P. Clarke, *Drugs & thugs: funding terrorism through narcotics trafficking*, „Journal of Strategic Security” 2016, t. 9, nr 3, s. 1–15.

⁹² Na przykład Anis Amri.

islamistycznym w Europie w latach 2012–2018⁹³. Breivik przed atakiem zażył kombinację efedryny, kofeiny i aspiryny. Seifeddine Rezgui, sprawca zamachu w Susie (Tunezja) w 2015 r., przyjął substancję, która miała zwiększyć jego poziom agresji i poprawić skupienie podczas ataku⁹⁴. Autorzy artykułu nie dysponują pełnymi danymi pozwalającymi stwierdzić, jak często w skali globalnej terroryści sięgają po środki odurzające przed dokonaniem aktu przemocy. W Europie i Stanach Zjednoczonych liczbę takich sprawców można szacować – na podstawie dostępnych opracowań – na co najmniej kilka procent⁹⁵.

Chociaż w artykułach publicystycznych pojawiają się sensacyjne nagłówki sugerujące powszechne korzystanie przez terrorystów z substancji psychoaktywnych⁹⁶, to prawdziwa skala tego zjawiska nie została oszacowana⁹⁷. Liczne doniesienia medialne wskazywały na używanie przez bojowników walczących w Syrii środka o nazwie Captagon, będącego pochodną amfetaminy o działaniu psychostymulującym, wzmacniającym koncentrację oraz wywołującym bezsenność i oderwanie emocjonalne. Zażywanie substancji psychoaktywnych o takim działaniu może być postrzegane jako przynoszące korzyści operacyjne i strategiczne. Zarówno w Syrii, jak i w innych regionach objętych działaniami zbrojnymi, gdzie aktywnie działają organizacje terrorystyczne, są rozpowszechnione również inne substancje psychoaktywne. Uczestnicy konfliktu zbrojnego mogą z nich korzystać między innymi w celu wzmocnienia organizmu, tłumienia stresu czy szybszej

⁹³ R. Basra, *Drugs and Terrorism:...*, s. 25.

⁹⁴ Tamże, s. 29.

⁹⁵ Analiza 119 ataków przeprowadzonych w latach 1990–2014 w Europie i Stanach Zjednoczonych przez sprawców, którzy działali w pojedynkę, wykazała, że 4,2 proc. z nich zażyło narkotyki lub piło alkohol bezpośrednio przed dokonaniem ataku. Zob. P. Gill, J. Horgan, P. Deckert, *Bombing Alone: Tracing the Motivations and Antecedent Behaviors of Lone-Actor Terrorists*, „Journal of Forensic Sciences” 2014, t. 59, nr 2, s. 430.

⁹⁶ F. Forsyth, *Terrorism attracts failures and losers, says Frederick Forsyth*, Express, 31 III 2017 r., <https://www.express.co.uk/comment/columnists/frederick-forsyth/786150/london-terror-attack-Terrorism-jihad-attracts-failures-losers-low-iq> [dostęp: 18 VIII 2022]; I. Firdous, *What goes into the making of a suicide bomber*, Tribune, 19 VII 2010 r., <https://tribune.com.pk/story/28976/what-goes-into-the-making-of-a-suicide-bomber> [dostęp: 18 VIII 2022]; N. Andruszko, *Biorą go walczący i cywile. Ten narkotyk przeobraża Syrię w narkopaństwo*, NOIZZ, 10 VIII 2021 r., <https://noizz.pl/spoleczenstwo/ten-narkotyk-przeobraza-syrie-w-narko-panstwo-czym-jest-captagon/9vk1php> [dostęp: 18 VIII 2022].

⁹⁷ J. El Khoury, *The use of stimulants in the ranks of Islamic State: myth or reality of the Syrian conflict*, „Studies in Conflict & Terrorism” 2020, t. 43, nr 8, s. 679–687.

regeneracji po odniesieniu obrażeń⁹⁸. Alkohol i narkotyki upośledzają zdolność oceny sytuacji i tym samym zwiększają prawdopodobieństwo podejmowania ryzykownych zachowań oraz redukują zahamowania przed stosowaniem przemocy. Badania sugerują, że przyjmowanie niektórych substancji psychoaktywnych zwiększa prawdopodobieństwo stosowania przemocy⁹⁹, w tym również w kontekście konfliktu zbrojnego¹⁰⁰.

Zażywanie środków psychoaktywnych bezpośrednio przed dokonaniem aktu przemocy nie zawsze wiąże się z procesem radykalizacji sprawcy. Jest to już etap, na którym zradykalizowana osoba podejmuje decyzję o przeprowadzeniu ataku. Mimo że autorzy niniejszego artykułu bazują na niewystarczającej liczbie odpowiednich badań i danych, to analizowane przez nich studia przypadków wskazują, że przed dokonaniem ataku po środki psychoaktywne sięgnęli zarówno sprawcy nadużywający w przeszłości alkoholu i narkotyków, jak i ci, którzy nie mieli wcześniej problemów z używkami¹⁰¹. W przypadku tej pierwszej grupy często trudno stwierdzić, czy przyjęcie substancji psychoaktywnych na krótko przed dokonaniem aktu przemocy było celowe, czy też stanowiło kontynuację zachowań nałogowych lub było sposobem radzenia sobie w sytuacji stresowej wynikającym z uzależnienia. Część sprawców przyjmujących takie substancje przed atakiem robi to w sposób świadomy, aby wpłynąć w określony sposób na swój organizm. Mogą oni w ten sposób próbować tłumić strach, poczucie winy, obawy przed niepowodzeniem, niezdecydowanie czy brak przekonania o słuszności krzywdzenia innych¹⁰².

Zażywanie substancji psychoaktywnych przed dokonaniem zamachu ma być też sposobem na wzmocnienie psychiczne lub fizyczne sprawców – wytłumienie emocji i pobudzenie organizmu do działania, np. przez zwiększenie koncentracji, siły fizycznej, szybkości reakcji, odporności na ból.

⁹⁸ P. Khan, *This is your jihad on drugs*, War on Rocks, 7 III 2016 r., <https://warontherocks.com/2016/03/this-is-your-jihad-on-drugs/> [dostęp: 18 VIII 2022].

⁹⁹ S.M. Boles, K. Miotto, *Substance abuse and violence. A review of the literature*, „Aggression and Violent Behavior” 2003, t. 8, nr 2, s. 155–174.

¹⁰⁰ S.E. Cornell, *Narcotics and Armed Conflict: Interaction and Implications*, „Studies in Conflict and Terrorism” 2007, t. 30, nr 3, s. 207–227; T. Hecker, R. Haer, *Drugs boosting conflict? A micro-level test of the linkage between substance use and violence*, „Terrorism and Political Violence” 2014, t. 27, nr 2, s. 205–224.

¹⁰¹ Amri nadużywał narkotyków, Bissonnette – alkoholu. Breivik nie był uzależniony i nie nadużywał substancji psychoaktywnych.

¹⁰² Z. Al-Attar, *Severe Mental Disorder and Terrorism...*, s. 966.

Breivik przyjął kombinację efedryny, kofeiny i aspiryny¹⁰³, aby być skuteczniejszym. Zgodnie z opinią biegłego podczas dokonywania ataku był on pod wpływem substancji stymulującej centralny układ nerwowy, której działanie można porównać do przyjęcia 10–30 mg amfetaminy¹⁰⁴. W swoim manifestie zamachowiec opisał optymalny, jego zdaniem, proces przygotowania się do zamachu. Polega on między innymi na ćwiczeniu na siłowni¹⁰⁵, przyjmowaniu sterydów anabolicznych¹⁰⁶ oraz zażyciu krótko przed atakiem wspomnianych środków stymulujących. Breivik podkreślił, że takiej mieszanki nie można przyjmować regularnie, gdyż organizm może się do niej przyzwyczać i wtedy efekty będą słabsze¹⁰⁷.

Zażycie substancji psychoaktywnej przed przeprowadzeniem ataku terrorystycznego może również stanowić kontynuację zachowań osoby uzależnionej lub regularnie przyjmującej takie substancje. Bissonnette, zmagający się z problemami z alkoholem już kilka lat przed zamachem, w dniu ataku od godzin południowych spożywał sake, a na kilka minut przed strzelaniną wypił jeszcze drink w puszcze. Zgodnie z ustaleniami śledczych i zeznaniami samego Bissonnette'a alkohol nie wpłynął na jego motywację czy świadomość, a jedynie miał obniżyć poziom empatii i zahamowań¹⁰⁸. Podobnie regularnie zażywający marihuanę i kokainę Amri miał być w dniu zamachu, zgodnie z wynikami sekcji zwłok, pod wpływem narkotyków¹⁰⁹. Nie udało się jednak stwierdzić, jaki wpływ miało ich zażycie, ponieważ po dokonaniu zamachu Amri uciekł. Cztery dni później został zastrzelony w Mediolanie przez włoskich policjantów.

¹⁰³ W Norwegii i między innymi w Stanach Zjednoczonych takie połączenie substancji jest uznawane za nielegalne. Bywa wykorzystywane przez kulturystów jako stymulant oraz środek do szybkiego spalania tkanki tłuszczowej.

¹⁰⁴ <https://web.archive.org/web/20150724210028/https://lovdata.no/static/file/834/toslo-2011-188627-24e.pdf> [dostęp: 18 VIII 2022].

¹⁰⁵ A. Berwick, *A European Declaration of Independence...*, s. 892.

¹⁰⁶ Tamże, s. 896.

¹⁰⁷ Tamże, s. 897.

¹⁰⁸ R. c. Bissonnette, 2019 QCCS 354 (CanLII)...

¹⁰⁹ R. Basra, *Drugs and Terrorism: The Overlaps in Europe...*, s. 26.

Podsumowanie

Znaczny odsetek sprawców zamachów terrorystycznych dokonanych w ostatnich latach stanowiły osoby uzależnione lub nadużywające substancji psychoaktywnych. Po przeanalizowaniu życiorysów sprawców ataków można wysnuć przypuszczenie, że traumy doznane w dzieciństwie, spowodowane m.in. nadużywaniem substancji psychoaktywnych przez członków najbliższej rodziny, jak również problemy z używkami będące udziałem samych sprawców mogą być doświadczeniem sprzyjającym przyjęciu ekstremistycznej wizji świata.

Uzależnienie od substancji psychoaktywnych lub ich nadużywanie może przyczynić się do pogorszenia jakości życia na wielu płaszczyznach – zdrowotnej, emocjonalnej, ekonomicznej. Istnieją dwie główne przyczyny, dla których osoba uzależniona może być bardziej podatna na wpływ narracji prowadzących do radykalizacji czy werbunek do organizacji terrorystycznej. Po pierwsze, długotrwałe stosowanie substancji psychoaktywnych może mieć negatywny wpływ na zdolności poznawcze. Może to powodować większą podatność takiej osoby na manipulację oraz słabszą umiejętność krytycznej oceny radykalnych treści, z którymi się spotyka. Po drugie, osobie borykającej się z problemami wynikającymi z uzależnienia narracja ruchów ekstremistycznych może wydawać się atrakcyjna, ponieważ tłumaczy indywidualne niepowodzenia jako skutek działań wrogich grup. Organizacje ekstremistyczne mogą również oferować bezpośrednie wsparcie materialne i duchowe.

Można więc stwierdzić, że skutki uzależnienia od alkoholu i narkotyków częściowo pokrywają się z zidentyfikowanymi podatnościami na radykalizację. Ta korelacja nie oznacza jednak związku przyczynowo-skutkowego i fakt nadużywania lub uzależnienia od substancji psychoaktywnych nie powinien być traktowany jako wskaźnik radykalizacji. Omawiana zależność powinna stać się przedmiotem dalszych badań jakościowych i ilościowych, które umożliwią postawienie bardziej precyzyjnych tez, w tym uwzględniających zróżnicowanie geograficzne. Badania powinny objąć również analizę biograficzną, z uwzględnieniem dzieciństwa, wczesnej młodości oraz wątków rodzinnych danej osoby.

Używki mają wpływ na funkcjonowanie nie tylko radykalizujących się osób, lecz także organizacji ekstremistycznych i terrorystycznych. Uzależnienie od substancji psychoaktywnych bądź zaangażowanie w handel nimi może bezpośrednio lub pośrednio prowadzić do kontaktu ze środowiskami radykalnymi, jak również stanowić motywację do zaangażowania się

w działania ekstremistyczne, a w skrajnych przypadkach przyczynić się do podjęcia przez daną osobę decyzji o przeprowadzeniu zamachu terrorystycznego. Terroryzm, a zwłaszcza terroryzm męczeński, może być sposobem na wyzwolenie się z nałogu i chaotycznego trybu życia spowodowanego między innymi nadużywaniem substancji psychoaktywnych. Działalność w ramach organizacji ekstremistycznej (również terrorystyczna) jest przedstawiana przez jej członków jako forma odkupienia win i błędów, a dla osoby wierzącej może być rodzajem pokuty za grzechy.

W kontekście używek jako katalizatora radykalizacji warto również zwrócić uwagę na problem, jakim jest zjawisko radykalizacji w więzieniach. W analizowanych biografiach sprawców ataków niejednokrotnie pojawiały się informacje, że ulegli jej podczas odbywania kary za drobne przestępstwa narkotykowe. To zagrożenie powinno być brane pod uwagę przy kreowaniu polityki antynarkotykowej oraz tworzeniu programów zapobiegania i przeciwdziałania radykalizacji w zakładach karnych.

Zażywanie substancji psychoaktywnych i handel nimi jest i najprawdopodobniej nadal będzie ważnym wątkiem znacznej części narracji ekstremistycznych – niezależnie od nurtu i podłoża (politycznego, religijnego czy ideologicznego). Tworzy on bowiem pozory moralnej wyższości ekstremistów promujących życie w czystości i jednocześnie jest wykorzystywany do formułowania oskarżeń wobec grup obcych przedstawianych jako odpowiedzialne za uzależnienia.

W dyskusji na temat zapobiegania terroryzmowi nie należy zatem pomijać problemu nadużywania substancji psychoaktywnych. Szerokie podejście do prewencji terrorystycznej powinno zakładać również działania mające na celu minimalizowanie negatywnego wpływu zjawisk, mogących tworzyć podatności na narracje sprzyjające radykalizacji. Jako obszar takich działań należy wskazać między innymi zdrowie publiczne – w tym zapobieganie uzależnieniom, leczenie ich oraz przeciwdziałanie im. Radykalizacja może być jednym z wielu wtórnych negatywnych skutków uzależnień, chociaż ta zależność nie jest bezpośrednia i prosta – skutki uzależnień to często czynniki zwiększające podatność na radykalizację.

Z perspektywy prewencji radykalizacji, stanowiącej bardzo ważny element prewencji terrorystycznej, potrzebne jest poszerzenie świadomości społecznej na temat wpływu niekorzystnych zjawisk z obszaru zdrowia publicznego na powstawanie podatności na radykalizację. W działaniach edukacyjnych powinno się zwracać uwagę także na problem stygmatyzacji w społeczeństwie osób uzależnionych. Uzależnienie od substancji

psychoaktywnych to choroba. Jej destrukcyjne skutki (a tym samym czynniki sprzyjające radykalizacji) są wzmacniane przez negatywny odbiór społeczny osób nią dotkniętych, które w związku z tym nie otrzymują odpowiedniego wsparcia. Istnieje zatem potrzeba podejmowania działań na poziomie lokalnych społeczności, w tym wspólnot religijnych, gdyż mogą one odegrać bardzo ważną rolę w ochronie jednostki przed wpływem propagandy ekstremistycznej. Omówione w artykule przypadki sprawców ataków terrorystycznych pokazują bowiem, że doświadczanie wykluczenia z powodu nałogu może prowadzić do ekstremizmu.

Bibliografia

Al-Attar Z., *Severe Mental Disorder and Terrorism: When Psychosis, PTSD and Addictions Become a Vulnerability*, „The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology” 2020, t. 31, nr 6, s. 950–970.

Among the believers are men: Abu Mujahid al-Faransi, „Rumiyah”, nr 11, s. 44–52.

Barrelle K., *Pro-integration: disengagement from and life after extremism*, „Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression” 2014, t. 7, nr 2.

Boles S.M., Miotto K., *Substance abuse and violence. A review of the literature*, „Aggression and Violent Behavior” 2003, t. 8, nr 2, s. 155–174.

Borum R., *Understanding the Terrorist Mindset*, „FBI Law Enforcement Bulletin” 2003, t. 72, nr 7, s. 7–11.

Chitwood D.D., Weiss M.L., Leukefeld C.G., *A Systematic Review of Recent Literature on Religiosity and Substance Use*, „Journal of Drug Issues” 2008, t. 38, nr 3, 653–688.

Clarke C.P., *Drugs & thugs: funding terrorism through narcotics trafficking*, „Journal of Strategic Security” 2016, t. 9, nr 3, s. 1–15.

Cornell S.E., *Narcotics and Armed Conflict: Interaction and Implications*, „Studies in Conflict and Terrorism” 2007, t. 30, nr 3, s. 207–227.

Curtis G.C., *Violence Breeds Violence – Perhaps?*, „American Journal of Psychiatry” 1963, t. 120, nr 4, s. 386–387.

„Dabiq”, t. 11, t. 12.

Durrant R. i in., *Drug use and addiction: evolutionary perspective*, „Australian and New Zealand Journal of Psychiatry” 2009, t. 43, nr 11, s. 1049–1056.

El Khoury J., *The use of stimulants in the ranks of Islamic State: myth or reality of the syrian conflict*, „Studies in Conflict & Terrorism” 2020, t. 43, nr 8, s. 679–687.

Frąckowiak M., Motyka M., *Charakterystyka problemów społecznych związanych z nadużywaniem alkoholu*, „Hygeia Public Health” 2015, t. 50, nr 2, s. 314–322.

Galanter M., Castaneda R., *Self-destructive behavior in the substance abuser*, „Psychiatric Clinics of North America” 1985, t. 8, nr 2, s. 251–261.

Ghandour L.A., Karam E.G., Maalouf W.E., *Lifetime alcohol use, abuse and dependence among university students in Lebanon: exploring the role of religiosity in different religious faiths*, „Addiction” 2009, t. 104, nr 6, s. 940–948.

Gill P., Corner E., *There and Back again: The study of mental disorder and terrorist involvement*, „American Psychologist” 2017, t. 72, nr 3, s. 231–241.

Gill P., Horgan J., Deckert P., *Bombing Alone: Tracing the Motivations and Antecedent Behaviors of Lone-Actor Terrorists*, „Journal of Forensic Sciences” 2014, t. 59, nr 2, s. 425–435.

Hecker T., Haer R., *Drugs boosting conflict? A micro-level test of the linkage between substance use and violence*, „Terrorism and Political Violence” 2014, t. 27, nr 2, s. 205–224.

Herrington L., *Understanding Islamist Terrorism in Europe: Drugs, Jihad and the Pursuit of Martyrdom*, London 2022.

Hussong A.M. i in., *Testing whether and when parent alcoholism uniquely affects various forms of adolescent substance use*, „Journal of Abnormal Child Psychology” 2012, t. 40, nr 8, s. 1265–1276.

Jaśko K., LaFree G., Kruglański A., *Quest for Significance and Violent Extremism: The Case of Domestic Radicalization*, „Political Psychology” 2017, t. 38, nr 5, s. 815–831.

Kaldon B., *Wybrane aspekty funkcjonowania dorosłych dzieci alkoholików w życiu społecznym*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 2015, t. 36, nr 3, s. 95–106.

Koehler D., *Violent extremism, mental health and substance abuse among adolescents: towards a trauma psychological perspective on violent radicalization and deradicalization*, „The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology” 2020, t. 31, nr 3, s. 455–472.

Kossowska M., *Różnice indywidualne w potrzebie poznawczego domknięcia*, „Przegląd Psychologiczny” 2003, t. 46, nr 4, s. 355–373.

Lee H.H., Cranford J.A., *Does resilience moderate the associations between parental problem drinking and adolescents’ internalizing and externalizing behaviors? A study of Korean adolescents*, „Drug and Alcohol Dependence” 2008, t. 96, nr 3, s. 213–221.

Liem M. i in., *European lone actor terrorists versus ‘common’ homicide offenders: An empirical analysis*, „Homicide Studies” 2018, t. 22, nr 1, s. 45–69.

Lowthian E., *The secondary harms of parental substance use on children’s educational outcomes: a review*, „Journal of Child and Adolescent Trauma” 2022, t. 15, s. 511–522.

Łoza B., Smolaga P., Polikowska M., *Zaburzenia psychiczne występujące po długotrwałej ekspozycji na narkotyki i alkohol*, „Neuropsychiatria. Przegląd Kliniczny” 2017, t. 9, nr 2, s. 45–53.

Misiak B. i in., *A systematic review on the relationship between mental health, radicalization and mass violence*, „European Psychiatry” 2019, t. 56, nr 1, s. 51–59.

Noor M. i in., *‘Terrorist’ or ‘mentally ill’: motivated biases rooted in partisanship shape attributions about violent actors*, „Social Psychological and Personality Science” 2019, t. 10, nr 4, s. 485–493.

Obaidi M. i in., *Group-Based Relative Deprivation Explains Endorsement of Extremism Among Western-Born Muslims*, „Psychological Science” 2019, t. 30, nr 4, s. 596–605.

Oppetit A. i in., *Do radicalized minors have different social and psychological profiles from radicalized adults?*, „Frontiers in Psychiatry” 2019, t. 10.

Piazza J.A., *The illicit drug trade, counternarcotics strategies and terrorism*, „Public Choice” 2011, t. 149, nr 3–4, s. 297–314.

Pisinger V.S.C., Bloomfeld K., Tolstrup J.S., *Perceived parental alcohol problems, internalizing problems and impaired parent – child relationships among 71 988 young people in Denmark*, „Addiction” 2016, t. 111, nr 11, s. 1966–1974.

Sanchez Z. i in., *God Forbids or Mom Disapproves? Religious Beliefs That Prevent Drug Use Among Youth*, „Journal of Adolescent Research” 2011, t. 26, nr 5, s. 591–616.

Święty Koran, Islam International Publications Ltd 1996.

Terzis G., *Media Stereotypes of Terrorism*, w: *Exchanging Terrorism Oxygen for Media Airwaves: The Age of Terroredia*, M. Eid (red.), Ottawa 2014, s. 96–108.

Weenink W., *Behavioral Problems and Disorders among Radicals in Police Files*, „Perspectives on Terrorism” 2005, t. 9, nr 2, s. 17–33.

Widom C., *Long-term Consequences of Child Maltreatment*, w: *Handbook of Child Maltreatment*, J. Korbin, R. Krugman (red.), Dordrecht 2014, s. 225–247.

Źródła internetowe

Ahmed S., Botelho G., *Who is Michael Zehaf-Bibeau, the man behind the deadly Ottawa attack?*, CNN, 23 X 2014 r., <https://edition.cnn.com/2014/10/22/world/canada-shooter/index.html> [dostęp: 18 VIII 2022].

Andruszko N., *Biorą go walczący i cywile. Ten narkotyk przeobraża Syrię w narkopanstwo*, NOIZZ, 10 VIII 2021 r., <https://noizz.pl/spoleczenstwo/ten-narkotyk-przeobraza-syrie-w-narko-panstwo-czym-jest-captagon/9vk1php> [dostęp: 18 VIII 2022].

Basra R., *Drugs and Terrorism: The Overlaps in Europe*, ICSR Team, 26 XI 2019 r., <https://icsr.info/2019/11/26/drugs-and-terrorism-the-overlaps-in-europe/> [dostęp: 18 VIII 2022].

Berwick A., *A European Declaration of Independence*, <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVsdGRvbWFpbXicmVpdmlrcnVzaW5mb3JtfG-d40jM5NWY0MGJiYzAzYWY0N2E> [dostęp: 18 VIII 2022].

Brown R.A. i in., *Violent Extremism in America. Interviews with Former Extremists and Their Families on Radicalization and Deradicalization*, RAND Corporation, 2021 r., https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA1071-1.html, s. 39 [dostęp: 8 VIII 2022].

Brown R.A., Rajeev R., Helmus T.C., *What Prevention and Treatment of Substance Use Disorder Can Tell Us About Addressing Violent Extremism*, RAND Corporation, 2022 r., <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA1071-1.html> [dostęp: 18 VIII 2022].

Carlsson L., *Substance use and violent extremism*, Radicalisation Awareness Network, 2021 r., https://home-affairs.ec.europa.eu/whats-new/publications/substance-use-and-violent-extremism_en [dostęp: 18 VIII 2022].

Casciani D., *Safiyya Shaikh: How undercover operation caught a drug addict jihadist*, BBC, 3 VII 2020 r., <https://www.bbc.com/news/uk-53264640> [dostęp: 18 VIII 2022].

Firdous I., *What goes into the making of a suicide bomber*, Tribune, 19 VII 2010 r., <https://tribune.com.pk/story/28976/what-goes-into-the-making-of-a-suicide-bomber> [dostęp: 18 VIII 2022].

Forsyth F., *Terrorism attracts failures and losers, says Frederick Forsyth*, Express, 31 III 2017 r., <https://www.express.co.uk/comment/columnists/frederick-forsyth/786150/london-terror-attack-Terrorism-jihad-attracts-failures-losers-low-iq> [dostęp: 18 VIII 2022].

'*He said the devil is after him*': *What we know about Michael Zehaf-Bibeau*, „The Sydney Morning Herald”, 23 X 2014 r., <https://www.smh.com.au/world/he-said-the-devil-is-after-him-what-we-know-about-michael-zehafbibeau-20141023-11alj.html> [dostęp: 18 VIII 2022].

Hohol M., Brożek B., *Homo fundamentalis*, „Znak”, luty 2016 r., <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/homo-fundamentalis/> [dostęp: 18 VIII 2022].

<https://web.archive.org/web/20150724210028/https://lovdata.no/static/file/834/toslo-2011-188627-24e.pdf> [dostęp: 18 VIII 2022].

<https://www.kbpn.gov.pl/portal?id=112184> [dostęp: 18 VIII 2022].

Jensen M., Yates E., *A pathway approach to the study of bias crime offenders*, The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, 2015 r., <https://www.start.umd.edu/research-projects/pathway-approach-study-bias-crime-offenders> [dostęp: 18 VIII 2022].

Khan P., *This is your jihad on drugs*, War on Rocks, 7 III 2016 r., <https://warontherocks.com/2016/03/this-is-your-jihad-on-drugs/> [dostęp: 18 VIII 2022].

Litmanovitz Y. i in., *What are the social, economic, psychological and environmental risk factors that lead to radicalization and recruitment to terrorism?*, The Campbell Collaboration, 2017 r., https://campbellcollaboration.org/media/k2/attachments/CCJG_Litmanovitz_Title.pdf [dostęp: 18 VIII 2022].

Lynch L.E., Mason K.V., Rodriguez N., *Radicalization and Violent Extremism: Lessons Learned From Canada, the U.K. and the U.S.*, National Institute of Justice, 2015 r., <https://nij.ojp.gov/library/publications/radicalization-and-violent-extremism-lessons-learned-canada-uk-and-us-meeting> [dostęp: 18 VIII 2022].

Multi-problem target group: the influence of mental health disorders and substance abuse on Exit work, Radicalisation Awareness Network, 2018 r., https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2019-03/exit_hsc_paper_joint_meeting_vienna_07112018_en.pdf [dostęp: 18 VIII 2022].

Narkotyki, Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, 25 X 2010 r., <https://www.kbpn.gov.pl/portal?id=112184> [dostęp: 18 VIII 2022].

Pisoiu D., Zick A., Srowig F., *Factors of Individual Radicalization into Extremism, Violence and Terror – the German Contribution in a Context*, „International Journal of Conflict and Violence” 2020, t. 14, nr 2, <https://www.ijcv.org/index.php/ijcv/article/view/3803> [dostęp: 18 VIII 2022].

PTSD, trauma, stress and the risk of (re)turning to violence, https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files_en?file=2020-09/ran_h-sc_ptsd_trauma_stress_risk_re-turning_violence_lisbon_10-11_04_2018_en.pdf [dostęp: 8 VIII 2022].

Rae Ch.L. i in., *Differential brain responses for perception of pain during empathic response in binge drinkers compared to non-binge drinkers*, „NeuroImage: Clinical” 2020, t. 27, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2213158220301595> [dostęp: 27 XII 2022].

R. c. Bissonnette, 2019 QCCS 354 (CanLII), <https://canlii.ca/t/j1672> [dostęp: 18 VIII 2022].

RCMP release video Michael Zehaf Bibeau made before attack on Ottawa, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=PjHZLWddysA> [dostęp: 18 VIII 2022].

Reiter J., Doosje B., Fedds A.R., *Radicalization and Deradicalization: A qualitative analysis of parallels in relevant risk factors and trigger factors*, 2021 r., <https://psyarxiv.com/yne3v/> [dostęp: 27 XII 2022].

Rolling J. i in., *Violent Radicalization and Post-traumatic Dissociation: Clinical Case of a Young Adolescent Girl Radicalized*, „Frontiers in Psychiatry”, 22 III 2022 r., <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2022.793291/full> [dostęp: 18 VIII 2022].

Schulten N. i in., *Radicalization, terrorism & psychopathology: State of affairs, gaps and priorities for future research*, University of Amsterdam - Faculty of Social and Behavioural Sciences, 2019 r., https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/2397/2911_Summary_tcm28-373042.pdf?sequence=3&isAllowed=y [dostęp: 27 XII 2022].

Sentencing remarks: R v Safiyya Shaikh, <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2020/07/Sentencing-Remarks-R-v-Shaikh-FINAL-APPROVED.pdf> [dostęp: 18 VIII 2022].

Siaw M., *Trauma-informed Approach in Countering Violent Extremism*, INITIATE.MY, 1 IV 2022 r., <https://initiate.my/trauma-informed-approach-in-preventing-violent-extremism-and-rehabilitating-and-reintegrating-violent-extremists/> [dostęp: 18 VIII 2022].

Sieckelinck S., Gielen A., *Protective and promotive factors building resilience against violent radicalisation*, Radicalisation Awareness Network, kwiecień 2018 r., https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files_en?file=2020-09/ran_paper_protective_factors_042018_en.pdf [dostęp: 18 VIII 2022].

Simi P. i in., *Addicted to hate: identity residual among former white supremacists*, „American Sociological Review” 2017, t. 82, nr 6, https://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/1003_OPSR_TP_Addicted-to-Hate_2017-508.pdf [dostęp: 18 VII 2022].

Simi P. i in., *Trauma as a precursor to violent extremism*, The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, kwiecień 2015 r., <https://www.start.umd.edu/publication/trauma-precursor-violent-extremism> [dostęp: 27 XII 2022].

Simi P., Sporer K., Bubolz B., *Narratives of childhood adversity and adolescent misconduct as precursors to violent extremism: a life-course criminological approach*, „Journal of Research in Crime and Delinquency” 2016, t. 53, nr 4, s. 1–28, https://www.researchgate.net/publication/291728185_Narratives_of_Childhood_Adversity_and_Adolescent_Misconduct_as_Precursors_to_Violent_Extremism_A_Life-Course_Criminological_Approach [dostęp: 18 VIII 2022].

Stańczyk P., *Teoria domknięcia poznawczego*, psyche.academy, <https://psyche.academy/psychologia-osobowosci/teoria-domkniecia-poznawczego/> [dostęp: 18 VIII 2022].

The Center for the Study of Trauma and Radicalization, <https://thecstr.org/mission> [dostęp: 18 VIII 2022].

The Great Replacement, https://img-prod.ilfoglio.it/userUpload/The_Great_Replacementconvertito.pdf [dostęp: 18 VIII 2022].

Vergani M. i in., *The three Ps of radicalisation: Push, pull and personal. A systematic scoping review of the scientific evidence about radicalisation into violent extremism*, „Studies in Conflict and Terrorism” 2018, t. 43, nr 10, https://www.researchgate.net/publication/326585283_The_3_Ps_of_radicalisation_push_pull_and_personal_A_systematic_scoping_review_of_the_scientific_evidence_about_radicalisation_into_violent_extremism [dostęp: 27 XII 2022].

Windisch S. i in., *Measuring the Extent and Nature of Adverse Childhood Experiences (ACE) among Former White Supremacists*, „Terrorism and Political Violence” 2020, t. 34, nr 6, https://www.researchgate.net/publication/342052130_Measuring_the_Extent_and_Nature_of_Adverse_Childhood_Experiences_ACE_among_Former_White_Supremacists [dostęp: 18 VIII 2022].

Dominika Pacholska

Analityk zagrożeń terrorystycznych i szkoleniowiec w Centrum Prewencji Terrorystycznej Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Zajmuje się zagadnieniami związanymi z przeciwdziałaniem i rozpoznawaniem radykalizacji oraz polityką informacyjną w kontekście przeciwdziałania zagrożeniom terrorystycznym.

Tadeusz Wojciechowski

Analityk i szkoleniowiec w zakresie prewencji terrorystycznej. Zajmuje się zagadnieniami związanymi z radykalizacją prowadzącą do terroryzmu oraz propagandą ekstremistyczną, a także polityką informacyjną i komunikacją strategiczną w kontekście przeciwdziałania zagrożeniom terrorystycznym.